

**ΕΘΝΙΚΗ ΣΧΟΛΗ ΔΗΜΟΣΙΑΣ ΔΙΟΙΚΗΣΗΣ
ΚΑΙ ΑΥΤΟΔΙΟΙΚΗΣΗΣ**

ΚΖ' ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗ ΣΕΙΡΑ

ΤΕΛΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΤΙΤΛΟΣ

**Το σύστημα κοινωνικής φροντίδας στο πλαίσιο της
φιλελεύθερης οικονομίας**

**ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΔΙΟΙΚΗΣΗΣ
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΔΙΟΙΚΗΣΗΣ ΟΡΓΑΝΙΣΜΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ**

Επιβλέπων:

Δρ. Γεώργιος Δίελλας

Σπουδαστής:

Παπαδόπουλος Γεώργιος

ΑΘΗΝΑ - 2022

**ΤΟ ΣΥΣΤΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑΣ ΣΤΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΗΣ
ΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ**

Επιβλέπων:

Δρ. Γεώργιος Δίελλας

Σπουδαστής:

Παπαδόπουλος Γεώργιος

ΑΘΗΝΑ – 2022

Περίληψη

Η Κοινωνική Φροντίδα ως οργανικό τμήμα του συστήματος Κοινωνικής Προστασίας αναπτύσσεται και σχηματοποιείται τον τελευταίο αιώνα εντός του φιλελεύθερου οικονομικού πλαισίου, οπότε και αποκτά χαρακτήρα ολοκληρωμένου συστήματος άμεσα συναρτώμενο και αλληλεξαρτώμενο από αυτόν. Τα δομικά χαρακτηριστικά του καπιταλιστικού σχηματισμού οδηγούν στην γέννησή της και στη συνέχεια σε μια συνεχή ανάδραση με αυτόν, μορφοποιείται και τον μορφοποιεί. Γενικεύεται και αποκτά χαρακτήρα κοινωνικού δικαιώματος, η καλύτερα το όχημα για την διασφάλιση των κοινωνικών δικαιωμάτων. Η ανάπτυξη των συνολικών συστημάτων κοινωνικής πρόνοιας στον 20^ο αιώνα, κατά πολλούς αποτέλεσε ένα από τα μεγαλύτερα επιτεύγματα του καπιταλισμού. Οι σχέσεις όμως δεν είναι ανέφελες, καθώς προσδιορίζονται αφενός μεν από τον οικονομικό κύκλο (ύφεση-κρίση-ανάκαμψη-ανάπτυξη) αφετέρου δε από τις ανάγκες και τις ιδιαιτερότητες της καπιταλιστικής οικονομίας. Τελικά και υπό το βάρος των νέων εξελίξεων γίνεται σαφές ότι το Κράτος Πρόνοιας δεν μπορεί να συνεχίσει να λειτουργεί όπως τη λεγόμενη χρυσή τριακονταετία (1945-1975). Υπό το βάρος νέων κοινωνικών προκλήσεων και διαφορετικής οικονομικής λειτουργίας του συστήματος απαιτείται να μετασχηματιστεί. Προσπαθούμε να εντοπίσουμε βασιζόμενοι στην βιβλιογραφική έρευνα ποια νήματα ενώνουν την φιλελεύθερη οικονομία με την συστηματική κρατική κοινωνική προστασία.. Τι είδους κράτος πρόνοιας προτείνεται στις παρούσες συνθήκες και πως αλλάζει ο λόγος και οι προτεραιότητες σε επίπεδο ΕΕ.

Λέξεις Κλειδιά: Κοινωνική Φροντίδα, Κοινωνική Προστασία, Κράτος Πρόνοιας, Φιλελεύθερη Οικονομία, Νεοφιλελευθερισμός, Κοινωνική Επένδυση

Abstract

Social Care as an organic part of the Social Protection system is developed and shaped in the last century within the liberal economic context, where it acquired the character of an integrated system directly dependent and interdependent on it. The structural features of the capitalist formation led to social protection's birth. Then to constant feedback with it, it was shaped but also shaped capitalism. It generalized and acquired the character of a social right, or even better, the vehicle for securing social rights. The development of total social welfare systems in the 20th century, according to many, was one of the greatest achievements of capitalism. But the relations were not without tensions, as they were determined on the one hand by the economic cycle (recession-crisis-recovery-growth) and on the other by the needs and peculiarities of the capitalist economy. Finally, and under the weight of new developments, it became clear enough that the Welfare State cannot continue to function as the so-called golden thirty years (1945-1975). Under the weight of new social challenges and different economic functions of the system it needs to be transformed. We try to identify based on bibliographic research which threads connect the liberal economy with the systematic state social protection. What kind of welfare state is proposed in the current conditions and how are the discourse and priorities change at EU level.

Keywords: Social Assistance, Social Welfare, Social Protection, Welfare State, Liberal Economy, Neoliberalism, Social Investment

Περιεχόμενα

1. Εισαγωγή.....	1
2. Το φιλελεύθερο οικονομικό πλαίσιο: Εμπορευματική παραγωγή, αγορά και κρατική κοινωνική πολιτική.....	3
2.1 Το βασικό οικονομικό πρόβλημα και η διανομή της ευημερίας	3
2.2 Η φιλελεύθερη απάντηση στο βασικό οικονομικό πρόβλημα: Καπιταλισμός	5
2.3 Η κοινωνική πολιτική.....	7
2.4 Θέσεις της φιλελεύθερης σκέψης για την κοινωνική πολιτική. Συγκλίσεις και αποκλίσεις.....	11
Α. Κλασική Σχολή	11
Β. Νεοκλασική σχολή	12
Γ. Νεοφιλελευθερισμός	13
Δ. Κευνσιανισμός	14
3. Η οριοθέτηση της κοινωνικής φροντίδας και η σχέση της με το Κράτος Πρόνοιας.....	15
3.1 Κοινωνική φροντίδα και Κοινωνική Προστασία.....	15
3.2 Κράτος Πρόνοιας και Κοινωνικό Κράτος	17
3.3 Η ανάδυση του Κράτους Πρόνοιας – Προϋποθέσεις	18
3.4 Η Έννοια του Κράτους Πρόνοιας: Πεδία δράσης.....	21
3.5 Στάδια στην ανάπτυξη των Κρατών Πρόνοιας	23
3.6 Τα 3 Καθεστώτα Προνοιακού Καπιταλισμού	24
4. Νεοφιλελευθερισμός και Κράτος Πρόνοιας.....	27
4.1 Η «χρυσή εποχή» του Κράτους Πρόνοιας	27
4.2 Μετά τη «χρυσή εποχή»: Αμφισβήτηση και Νέες Συνθήκες	29
4.3 Το νεοφιλελεύθερο βλέμμα στην κρατική προστασία.....	31
4.4 Επανανομηματοδότηση των εννοιών και το μοντέλο της κοινωνικής επένδυσης.....	36
Α. Τα δίπολα.....	36
Β. Η κοινωνική επένδυση: μια ευκαιρία για σύνθεση	38
5. Η Κοινωνική Προστασία στην ΕΕ μετά το 1990	40
5.1 Πριν την Στρατηγική της Λισσαβόνας.....	40
5.2 Η Στρατηγική της Λισσαβόνας.....	41
5.3 Η Στρατηγική Ευρώπη 2020.....	42
5.4 Ο Ευρωπαϊκός Πυλώνας Κοινωνικών Δικαιωμάτων	45
5.5 Διαγραμματική απεικόνιση και τάσεις.....	47
Α. Οι ποσοτικοί στόχοι της Ευρώπης 2020	47

Β. Η εξέλιξη των δαπανών κοινωνικής προστασίας σε επίπεδο ΕΕ	50
Γ. Η επίδραση των μέτρων κοινωνικής προστασίας σε επίπεδο ΕΕ.....	54
6. Συμπεράσματα.....	57
Βιβλιογραφία	61

Πίνακας Διαγραμμάτων

Διάγραμμα 1: Δαπάνες ως ποσοστό του ΑΕΠ για 8 οικονομίες στο διάστημα 1820-2016.....	32
Διάγραμμα 2: Ποσοστό φτώχειας εργαζομένων στην ΕΕ, 2016 (Eurostat)	48
Διάγραμμα 3: Δαπάνες κοινωνικής προστασίας ως ποσοστό επί του ΑΕΠ, το 2005 και το 2016.....	50
Διάγραμμα 4: Ποσοστιαία μεταβολή δαπανών κοινωνικής προστασίας % επί του ΑΕΠ για την περίοδο 2005-2016.....	51
Διάγραμμα 5: Μεταβολές δαπανών για γήρανση και άλλων στοιχείων της κοινωνικής προστασίας (2005-2016).....	51
Διάγραμμα 6: Κατανομή δαπανών κοινωνικής προστασίας ανά λειτουργία 2016, % επί της συνολικής δαπάνης)	53
Διάγραμμα 7: Ποσοστό πληθυσμού σε κίνδυνο φτώχειας πριν και μετά τις κοινωνικές μεταβιβάσεις(2017).....	55
Διάγραμμα 8: Δείκτης Gini (για ισοδύναμο διαθέσιμο εισόδημα ανά κάτοικο) πριν και μετά την απόδοση συντάξεων και κοινωνικών μεταβιβάσεις(2019).....	56

Ε.Σ.Δ.Δ.Α. ,Παπαδόπουλος Γεώργιος ©, 2022

Με την επιφύλαξη παντός δικαιώματος

ΔΗΛΩΣΗ

Δηλώνω ρητά ότι, η παρούσα εργασία αποτελεί αποκλειστικό προϊόν προσωπικής εργασίας, δεν παραβιάζει καθ' οιονδήποτε τρόπο πνευματικά δικαιώματα τρίτων και δεν είναι προϊόν μερικής ή ολικής αντιγραφής.

Αθήνα, 20/05/2022

Παπαδόπουλος Γεώργιος

1. Εισαγωγή

Η σημαντικότερη μεταβολή που συνέβη στη δομή και στη λειτουργία των ευρωπαϊκών οικονομιών στις πρώτες δεκαετίες που ακολούθησαν το τέλος του Β΄ Παγκόσμιου Πολέμου, και ιδιαίτερα στην λεγόμενη «χρυσή τριακονταετία»(1945 -1975), ήταν η επέκταση και ο βαθμός ανάμειξης της κρατικής δραστηριότητας σε όλους σχεδόν τους τομείς της οικονομικής και κοινωνικής αναπαραγωγής. Αυτή η τάση επέκτασης ήταν περισσότερο εμφανής και έντονη στον τομέα της κοινωνικής πολιτικής, και ιδιαίτερα στο πεδίο της αγοράς εργασίας, της διαχείρισης του ενεργού αλλά μη απασχολούμενου πληθυσμού, καθώς και του μη οικονομικά ενεργού πληθυσμού. Στην μεταπολεμική περίοδο η ανάπτυξη του κράτους πρόνοιας αποτέλεσε ένα από τα σπουδαιότερα χαρακτηριστικά του συνόλου σχεδόν των χωρών της Ευρώπης και από πολλούς σχολιαστές της εποχής συνδέθηκε στενά στις αναλύσεις τους η επέκταση του κράτους πρόνοιας με την εκρηκτική ανάπτυξη της οικονομίας (Mazower, 2004, σ. 287). Η εκδήλωση όμως της δομικής κρίσης στασιμοπληθωρισμού της δεκαετίας του 1970, άλλαξε σε μεγάλο βαθμό την εικόνα του κράτους πρόνοιας το οποίο από συνυπεύθυνο για την επιτυχημένη οικονομική πορεία και την κοινωνική πρόοδο θεωρήθηκε υπαίτιο είτε για την άμεση συνεισφορά του στους μηχανισμούς δημιουργίας της κρίσης. Στο σημείο αυτό (ξανά)έρχονται στο προσκήνιο οι νεοκλασικές κριτικές για τον ρόλο του Κράτους υπό την ειδική μορφή όμως του νεοφιλελευθερισμού.

Το σύγχρονο περιεχόμενο του νεοφιλελευθερισμού σήμερα συνεπάγεται πίστη στις , ενισχυόμενες από το παγκόσμιο ελεύθερο εμπόριο και την κινητικότητα του κεφαλαίου, ανταγωνιστικές αγορές, που υποστηρίζονται από ένα περιορισμένο κράτος που προωθεί την ευελιξία της αγοράς εργασίας και στην οικονομική ενεργοποίηση των ατόμων και υποστηρίζει την εμπορευματοποίηση των δημόσιων αγαθών. Ως εκ τούτου, ο νεοφιλελευθερισμός μπορεί να θεωρηθεί ότι αντιπροσωπεύει μια θεωρία που συνδυάζει τόσο γνωστικές όσο και κανονιστικές ιδέες σχετικά με έναν συγκεκριμένο τύπο καπιταλιστικής οργάνωσης της οικονομίας. (Schmidt & Thatcher, 2013, p. 6)

Η ανθεκτικότητα της νεοφιλελεύθερης οικονομικής θεώρησης παρά τις κρίσεις και τις αποτυχίες πρόβλεψης/διαχείρισης που αυτές σημαίνουν, παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Την ίδια στιγμή και η ανθεκτικότητα του Κράτους Πρόνοιας ενώ βάλλεται κατά καιρούς από την κυρίαρχη οικονομική οπτική είναι επίσης παροιμιώδης. Ακόμα και την περίοδο διακυβέρνησης Θάτσερ οι

κοινωνικές δαπάνες διατήρησαν ουσιαστικά στάσιμο το μερίδιό τους στις γενικές κρατικές δαπάνες (55,7% το 1977/78 και 55,6% το 1987/88) και στο ΑΕΠ (23,7% και 23,2% αντίστοιχα), (Mazower, 2004, p. 318) ανεξάρτητα βέβαια αν άλλαξαν περιεχόμενο και χαρακτήρα.

Η παραπάνω παρατήρηση μας φέρνει τελικά στο ζητούμενο της παρούσης εργασίας. Στηριζόμενοι στην μεθοδολογία της βιβλιογραφικής έρευνας θα προσπαθήσουμε να απαντήσουμε στα ερωτήματα:

- Πώς γεννιέται η Κοινωνική Προστασία εντός του φιλελεύθερου οικονομικού πλαισίου;
- Ποια χαρακτηριστικά του την απαίτησαν ιστορικά;
- Έχει ισχύ η θέση (Offe, 1984, pp. 152-153) ότι το καπιταλιστικό σύστημα δυσκολεύεται να συμβιώσει με το Κράτος πρόνοιας μα ταυτόχρονα δεν μπορεί να επιβιώσει χωρίς αυτό (Παράδοξο του Offe);
- Το νεοφιλελεύθερο υπόδειγμα προτάσσει λιγότερο Κράτος Πρόνοιας, ή ένα άλλο Κράτος Πρόνοιας;
- Και τελικά πως επανανοηματοδοτείται το περιεχόμενο της προστασίας και της φροντίδας μέσα σε συνθήκες κυριαρχίας αυτού του υποδείγματος;

2. Το φιλελεύθερο οικονομικό πλαίσιο: Εμπορευματική παραγωγή, αγορά και κρατική κοινωνική πολιτική.

2.1 Το βασικό οικονομικό πρόβλημα και η διανομή της ευημερίας

Κάθε, κοινωνία ανεξαρτήτως κοινωνικοοικονομικού συστήματος οργάνωσης, πρέπει καθημερινά να διαχειρίζεται το λεγόμενο *οικονομικό πρόβλημα*, με απλά λόγια πώς θα εξασφαλίζει την βιωσιμότητα και την αναπαραγωγή της υπό το βάρος του θεμελιώδους οικονομικού “νόμου της ανεπάρκειας”.¹ (Μηλιός, Οικονομάκης, & Λαπατσιώρας, 2009, σ. 44) Υπό την έννοια αυτή πρώτη προϋπόθεση κάθε ανθρώπινης ύπαρξης, και συνεπώς κάθε κοινωνικής ιστορίας, είναι η παραγωγή των μέσων για την ικανοποίηση των αναγκών, η οποία με τη σειρά της οδηγεί σε δημιουργία νέων αναγκών και νέων σχέσεων (Μαρξ & Έγκελς, 1997, pp. 73-74).

Για να επιτευχθεί το παραπάνω κάθε κοινωνία σε κάθε ιστορική στιγμή, πρέπει να προσεγγίσει και να υλοποιήσει τρία βασικά και αλληλένδετα και εν πολλοίς παράλληλα καθήκοντα (Καραμεσίνη, Οικονομικές Θεωρίες της Κοινωνικής Πολιτικής, 2012, σ. 5):

1. Να διαμορφώσει έναν **τρόπο παραγωγής** του αναγκαίου προϊόντος(περιλαμβάνει τόσο τις τεχνικές συνθήκες όσο και τις κοινωνικές σχέσεις παραγωγής).
2. Να οργανώσει την **κατανομή** των κοινωνικών παραγωγικών πόρων(γη, εργασία, υλικό κεφάλαιο) μεταξύ εναλλακτικών παραγωγικών χρήσεων.
3. Να οργανώσει έναν **τρόπο διανομής** των παραχθέντων αγαθών είτε άμεσο σε χαμηλής οργανωτικής σύνθεσης κοινωνίες(διανομή αγαθών) είτε έμμεσο με την μορφή εισοδήματος(στις κοινωνίες της αγοράς που κυριαρχεί η εμπορευματική παραγωγή).

Η πρακτική απάντηση που δίνει κάθε κοινωνία στα παραπάνω αποτελεί τον τρόπο οικονομικής και κοινωνικής της οργάνωσης. Αυτός περιλαμβάνει την ύπαρξη κοινωνικών και οικονομικών θεσμών που θα κινητοποιούν την ανθρώπινη ενέργεια με την αποδοτικότερη αξιοποίησή της για παραγωγικούς σκοπούς, και θα εξασφαλίζουν την βιώσιμη κατανομή της (καταμερισμός παραγωγικής δραστηριότητας), ενώ θα διανέμουν το παραγόμενο προϊόν με τρόπο που να

¹ Με περιορισμένα μέσα (*σπάνις πόρων*) να παράγει τα αναγκαία αγαθά και υπηρεσίες, ώστε να ικανοποιηθούν οι πολλαπλάσιες(σε σχέση με τα μέσα) ανάγκες των μελών της.

εξασφαλίζει την ικανότητα και την προθυμία των μελών της να συνεχίζουν να εργάζονται. (Heilbroner & Mildberg, 2010, σσ. 33-37) Δηλαδή θεσμών που θα εξασφαλίζουν τη βιωσιμότητα και την αναπαραγωγή της συγκεκριμένης κοινωνικής οργάνωσης.

Οι δύο πρώτες επιδιώξεις σχετίζονται με την **οικονομική αποτελεσματικότητα και την μεγιστοποίηση του παραγόμενου προϊόντος**, το δεύτερο προσεγγίζεται από την έννοια της **κοινωνικής δικαιοσύνης**. Η τελευταία όμως όχι ιδωμένη με όρους ηθικούς και εξωιστορικούς. Το περιεχόμενο της κοινωνικής δικαιοσύνης που τελικά προσδιορίζει την περισσότερο ή λιγότερο δίκαιη διανομή, εξαρτάται από την πολιτική διαδικασία, τις κοινωνικές συγκρούσεις, τις παραγωγικές σχέσεις και την ωριμότητα των συνθηκών ώστε τα κοινωνικά υποκείμενα να αρθρώσουν διεκδικητικό λόγο με ιστορική προοπτική. Στην αρχαία Αθήνα για παράδειγμα του Χρυσού Αιώνα, η κατανομή της υπαρκτής κοινωνικής ευημερίας δεν θα μπορούσε αντικειμενικά να αφορά, και πράγματι δεν αφορούσε, τους δούλους («ομιλούντα εργαλεία»).

Ανακεφαλαιώνοντας, το μέγεθος και η διάχυση της κοινωνικής ευημερίας, που αντλείται μέσω της παραγωγής και της κατανάλωσης αγαθών, εξαρτάται από την βέλτιστη αντιστοίχιση της κατανομή παραγωγικών συντελεστών με τις κοινωνικές προτιμήσεις, την αποτελεσματικότερη χρήση πόρων και την δίκαιη διανομή του παραγόμενου προϊόντος και κατανομή πλούτου μεταξύ των μελών της κοινωνίας. Παράλληλα, από το μίγμα αποτελεσματικότητας και δικαιοσύνης που κάθε κοινωνία θα επιλέξει να υλοποιήσει, καθώς πολλές φορές τα παραπάνω λειτουργούν με αντιστρόφως ανάλογο, ανταγωνιστικό τρόπο. (Καραμεσίνη, Οικονομικές Θεωρίες της Κοινωνικής Πολιτικής, 2012, σ. 10)

2.2 Η φιλελεύθερη απάντηση στο βασικό οικονομικό πρόβλημα: Καπιταλισμός

Ο **φιλελευθερισμός** είναι η κυρίαρχη ιδεολογία της εκβιομηχανισμένης Δύσης. Αποτέλεσε την κοσμοθεωρία της ανερχόμενης αστικής τάξης που έπρεπε να αντιστοιχήσει την δυναμική της οικονομική άνοδο και στο πολιτικό πεδίο, να δομήσει θεσμούς που θα στήριζαν αυτήν την όλο και πιο κραταιά οικονομική της θέση και τελικά την εξουσία της. Δομικά στοιχεία του φιλελευθερισμού ανεξάρτητα από τις μορφές με τις οποίες εμφανίζεται μέσα στην ιστορία είναι η πρωτοκαθεδρία του ατόμου έναντι κάθε συλλογικού σώματος(*ατομισμός*), το δικαίωμα στην ιδιοκτησία(*και μέσων παραγωγής*), η ελευθερία μέσω της οποίας τα άτομα πραγματώνονται(*όμως ελευθερία υπό τον νόμο*), η ισότητα των ατόμων ιδιαίτερα με την μορφή της ηθικής, νομικής και πολιτικής της μορφής, ο ορθολογισμός και ο συνταγματισμός, ως κύρια πηγή δικαιωμάτων και οριοθέτησης της κρατικής λειτουργίας. Υπό το βάρος αυτών των αρχών ο **οικονομικός φιλελευθερισμός** προσεγγίζει το βασικό οικονομικό πρόβλημα μέσω της μεγαλύτερης δυνατής χρήσης των αγορών και των δυνάμεων του ανταγωνισμού για τον συντονισμό της οικονομικής δραστηριότητας. (Pearce, 1981, p. 123) Υπό την έννοια αυτή φιλελευθερισμός και καπιταλισμός συνδέονται στενά, σχεδόν συμφύονται. (Heywood, 2006, σ. 74) Ο φιλελευθερισμός έρχεται να τεκμηριώσει θεωρητικά και να εξοπλίσει ιδεολογικά και πολιτικά αλλά και να δώσει περιεχόμενο στην νέα διαμορφούμενη πραγματικότητα: η κοινωνία όλο και περισσότερο οργανώνεται στην βάση καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής.

Ο καπιταλισμός ή κεφαλαιοκρατικό σύστημα είναι το κοινωνικό και οικονομικό σύστημα στο οποίο τα μέσα παραγωγής ανήκουν και ελέγχονται κατά βάση από ιδιώτες, χαρακτηρίζεται από την συντριπτική γενίκευση της παραγωγής εμπορευμάτων (σε αντίθεση με την πρωτοκαθεδρία της παραγωγής για ίδια κατανάλωση που ίσχυε σε προηγούμενα συστήματα) και η εργασία από άμεση εργασία στη βάση συνήθειας, καθήκοντος ή εντολής, εμπορευματοποιείται μετατρέπόμενη σε μισθωτή εργασία. Υπό τον καπιταλισμό ο μηχανισμός τιμών χρησιμοποιείται ως το σύστημα που σηματοδοτεί την κατανομή πόρων μεταξύ εναλλακτικών χρήσεων (Pearce, 1981, σ. 57).

Δύο είναι οι βασικές αλλαγές που συντελέστηκαν:

Κατά πρώτον η εμπορευματική παραγωγή και μεν γεννήθηκε με το εμπόριο και συνυπήρχε στο εσωτερικό άλλων τρόπων παραγωγής(δουλοκτητικό, φεουδαρχικό, ασιατικό), ως κυρίαρχη όμως

διαδικασία και γενικευμένη στο σύνολο σχεδόν των προϊόντων μιας κοινωνίας συντελείται μόνον στον καπιταλισμό

Δεύτερον, η εργασία που αντιστοιχεί στην *εμπορευματική παραγωγή* παράγει εμπορεύματα για την αγορά και όχι προϊόντα για την ικανοποίηση των αναγκών των ίδιων των παραγωγών. Τα εμπορεύματα παράγονται κατά βάση από εξαρτημένους παραγωγούς, που πωλούν ως εμπόρευμα την ίδια την εργασιακή τους δύναμη στους κατόχους μέσω παραγωγής και δεν διαθέτουν δικαίωμα στο προϊόν της εργασίας τους (μισθωτή εργασία). Άρα η παραγωγή για την αγορά έχει εξαρχής χαρακτήρα κοινωνικό και μάλιστα κατά διττό τρόπο. Αφενός μεν προορίζεται για την ικανοποίηση κοινωνικών και όχι ιδιωτικών αναγκών. Αφετέρου δε στηρίζεται στην εξάπλωση και παγίωση του *κοινωνικού καταμερισμού εργασίας* (ο οποίος άλλωστε υπήρχε σε κατώτερες μορφές σε προηγούμενα συστήματα) και στην ανάπτυξη και παγίωση για πρώτη φορά του *τεχνικού καταμερισμού της εργασίας*, δηλαδή την εξειδίκευση της εργασίας στο εσωτερικό των παραγωγικών μονάδων. (Καραμεσίνη, 2006, σ. 6)

Σε ένα τέτοιο σύστημα αλλάζουν και οι κανόνες διανομής του πλεονάσματος της παραγωγής. Αυτό συγκεντρώνεται προς όφελος του εργοδότη-καπιταλιστή, καθώς οι άμεσοι μισθωτοί παραγωγοί με αντάλλαγμα το μισθό έχουν παραιτηθεί από κάθε διεκδίκηση του παραγόμενου προϊόντος. Επιπρόσθετα, η μορφή αυτού του πλεονάσματος έχει τη μορφή «σωρού» εμπορευμάτων τα οποία πρέπει να πωληθούν στην αγορά για να μετατραπούν τελικά σε πλούτο ή νέο κεφάλαιο. (Heilbroner & Mildberg, 2010, σ. 117) Για τον εργαζόμενο και τα εξαρτώμενα από αυτόν άτομα η πρωτογενής διανομή δεν παίρνει την μορφή αναγκαίων αγαθών, αλλά εισοδήματος εργασίας που πρέπει να καταναλωθεί στην αγορά ώστε να μετατραπεί σε υλικά κάλυψης αναγκών ή επιθυμιών.

Όπως σημειώνει ο Έσπινγκ- Άντερσεν «όταν η ικανοποίηση των ανθρώπινων αναγκών κατέληξε να προϋποθέτει την αγορά εμπορευμάτων, το ζήτημα της αγοραστικής δύναμης και της διανομής του εισοδήματος βρέθηκε στο προσκήνιο. Ωστόσο, όταν η εργατική δύναμη έγινε επίσης εμπόρευμα, το δικαίωμα των ανθρώπων να επιβιώνουν εκτός της αγοράς άρχισε να διακυβεύεται.» (Esping-Andersen, Οι τρεις κόσμοι του καπιταλισμού της ευημερίας, 2014, σσ. 133-135)

Καταρχάς σε μια τέτοια διαδικασία τα άτομα που βρίσκονται λόγω αδυναμίας ή επιλογής έξω από την αγορά εργασίας για μικρότερα ή μεγαλύτερα χρονικά διαστήματα (ηλικιωμένοι, παιδιά,

νοικοκυρές, μακροχρόνια άνεργοι, άτομα με ειδικές ανάγκες, κοινωνικά αποκλεισμένοι) αδυνατούν να επιβιώσουν και εξαρτώνται άμεσα από κάποιο εργαζόμενο μέλος του νοικοκυριού(αν υπάρχει). Από την άλλη ο εργοδότης επιδιώκοντας τη μεγιστοποίηση του ατομικού κέρδους του, τείνει να υποσκάπτει τις συνθήκες βιολογικής και κοινωνικής αναπαραγωγής των εργαζομένων και των εξαρτωμένων από αυτούς ατόμων. Δηλαδή, τείνει να εκμεταλλεύεται στο έπακρο τον εργαζόμενο κι έτσι τον οδηγεί προς τη βιολογική εξάντληση και φθορά. Αν όλοι οι εργοδότες συμπεριφέρονται με αυτό τον τρόπο, υποσκάπτουν τα ίδια τα θεμέλια της καπιταλιστικής σχέσης, καθώς περιορίζουν τα διαθέσιμα αποθέματα εργατικής δύναμης. Για να αποφύγουν αυτό τον κίνδυνο, είτε θα πρέπει να διαθέτουν ανεξάντλητες πηγές εξεύρεσης απασχολήσιμων εργαζομένων (π.χ. μέσω πολλών γεννήσεων ή μέσω αθρόας μετανάστευσης), είτε να αυξάνουν διαρκώς την παραγωγικότητα της εργασίας, είτε να αποδεχτούν συλλογικούς περιορισμούς στην **ελευθερία και προδιάθεσή** τους να εκμεταλλεύονται τους εργαζομένους. Οι περιορισμοί αυτοί αποτελούν από τη μία παράγωγο της πίεσης της συλλογικής διεκδίκησης των εργαζομένων, από την άλλη συλλογικής κρατικής παρέμβασης με την μορφή **κοινωνικής πολιτικής**. (Δημουλάς Κ. , 2012, σ. 44)

2.3 Η κοινωνική πολιτική.

Ο όρος κοινωνική πολιτική αναφέρεται σε ένα σύνολο μορφών και μεθόδων κοινωνικής δράσης και παρέμβασης. Ως έννοια είναι ιδιαίτερα πολυπαραγοντική και αποκτά περιεχόμενο ανάλογα με τις διαφορετικές οπτικές θέασής της. Στη σύγχρονη βιβλιογραφία αναφέρονται, κυρίως, έξι βασικές οπτικές (Δημουλάς Κ. , 2012) υπό τις οποίες αναλύεται η κοινωνική πολιτική:

- Η οπτική της κοινωνικής ευημερίας, που αναδεικνύει την ικανοποίηση των κοινωνικών αναγκών.
- Η οπτική της διαχείρισης των κοινωνικών κινδύνων, που προτάσσει την κοινωνική προστασία (αλληλεγγύη).
- Η οπτική της κοινωνικής αλλαγής, που θέτει στο προσκήνιο την επίδραση της κοινωνικής πολιτικής στην κοινωνική μεταβολή(θετική ή αρνητική).

- Η οπτική της αναπαραγωγής, υπό το πρίσμα της αναπαραγωγής ταξικών, βιολογικών και κοινωνικών νορμών .
- Η οπτική του κοινωνικού ελέγχου, ως προς την επίδρασή της στον έλεγχο της κοινωνικής συμπεριφοράς των ατόμων ώστε να υποστηρίζονται οι κυρίαρχες εξουσίες.
- Η οπτική της ανάπτυξης που προτάσσει την εξισορρόπηση μεταξύ κοινωνικής και οικονομικής πολιτικής με απώτερο σκοπό την κοινωνική ανάπτυξη.

Η ποικιλία των προσεγγίσεων ενώ δημιουργεί δυσκολίες στην κατανόηση της κοινωνικής πολιτικής, συγχρόνως εκφράζει τον σύνθετο και δυναμικό χαρακτήρα της. Παρόλα αυτά επιχειρώντας να συνοψίσουμε όλες τις διαφορετικές οπτικές (δεδομένου ότι όψεις τους συνυπάρχουν στο σώμα της κοινωνικής πολιτικής) θα μπορούσαμε να την ορίσουμε ως: *«Την οργανωμένη παρέμβαση του κράτους ή του εκάστοτε φορέα άσκησης εξουσίας, η οποία μέσα από την αναγνώριση και κάλυψη αναγκών – σε ατομικό και συλλογικό επίπεδο – στοχεύει στην ρύθμιση της κοινωνικής αναπαραγωγής και στην εξασφάλιση της κοινωνικής συνοχής και ειρήνης. Η επίτευξη της κοινωνικής ευημερίας αποτελεί έναν σημαντικό αλλά όχι αναγκαίο στόχο της, ενώ στις σύγχρονες κοινωνίες της διακινδύνευσης προσανατολίζεται προς την στήριξη της ατομικής διαχείρισης των κινδύνων. Συνδέεται άρρηκτα με την κοινωνική αλλαγή, την οποία μπορεί να προωθεί, να καθυστερεί ή να παρεμποδίζει και αποτελεί πολύτιμο εργαλείο επίτευξης των στόχων μιας ευρύτερης «κοινωνιακής πολιτικής» σε εποχές αναδιάρθρωσης κοινωνικών δομών και σχέσεων σε βάθος και έκταση.. Την κοινωνική πολιτική μπορούμε να την κατανοήσουμε μέσα σε συγκεκριμένα ιστορικά και πολιτισμικά πλαίσια και μέσα από τον κυρίαρχο λόγο τον οποίο εκφέρουν οι κύριοι παράγοντες σχεδιασμού και εφαρμογής της, και οι επιστημονικοί μελετητές της.»* (Στασινοπούλου, Σημειώσεις για το μάθημα "Κοινωνική πολιτική. Βασικές έννοιες, ιστορική εξέλιξη, φορείς και πρότυπα, 2006)

Η κρατική κοινωνική πολιτική, η οποία εδώ μας απασχολεί, δεν αποτελεί τον μοναδικό τρόπο με τον οποίο το Κράτος παρεμβαίνει στην κοινωνικοοικονομική λειτουργία, αλλά ένα τμήμα του. Απλά κάθε κρατική παρέμβαση στην οικονομία δεν αποτελεί κοινωνική πολιτική. Από τους τρεις βασικούς άξονες οικονομικής λειτουργίας του Κράτους (Αναστασάκης , 2021):

- Κατανομητική λειτουργία, που περιλαμβάνει τα εξής:

1. εφοδιασμό της οικονομίας με δημόσια και ημιδημόσια αγαθά,
 2. ρύθμιση των εξωτερικών οικονομιών και επιβαρύνσεων και
 3. αντιμετώπιση των μονοπωλιακών παρεκκλίσεων της αγοράς
- Σταθεροποιητική και Αναπτυξιακή Λειτουργία, και
 - Αναδιανεμητική Λειτουργία μέσω φορολογίας, μισθολογικής πολιτικής, πολιτικής τιμών, απασχόλησης, ενίσχυσης των ανέργων κλπ.

Μόνον ο τρίτος υπάγεται ολοκληρωτικά στην κοινωνική πολιτική και ο πρώτος στον βαθμό που αφορά παροχή με καθολικό χαρακτήρα, αγαθών όπως η εκπαίδευση και η υγεία.

Ο Titmuss (Titmuss, 2005), ένας από τους κλασσικούς θεμελιωτές του αντικειμένου της κοινωνικής πολιτικής διακρίνει τρία κύρια μοντέλα κοινωνικής πολιτικής:

- Το **Υπολειμματικό Μοντέλο**. Αυτό το μοντέλο στηρίζεται στην παραδοχή ότι η παρέμβαση του κράτους δικαιολογείται όταν η αγορά και η οικογένεια αποτύχουν να καλύψουν τις ανάγκες του ατόμου, και μάλιστα αυτή η παρέμβαση έχει προσωρινό χαρακτήρα.² Συνδέεται με την **ατομοκεντρική** προσέγγιση, την έννοια του «δικτύου ασφαλείας» και την **επιλεκτική μορφή κάλυψης/παρέμβασης**.
- Το **Μοντέλο Επίδοσης**, που συνδυάζει την ισχυρή παρουσία των θεσμών κοινωνικής πρόνοιας ως προσαρτήσεις στην οικονομία και υποστηρίζει ότι οι κοινωνικές ανάγκες θα πρέπει να αντιμετωπίζονται στη βάση της αξιοκρατίας, των επιδόσεων της εργασίας και της παραγωγικότητας.
- Το **Αναδιανεμητικό μοντέλο**, το οποίο αντιμετωπίζει την κοινωνική πολιτική ως κύριο μηχανισμό ενσωμάτωσης στην κοινωνία, παρέχοντας καθολικές υπηρεσίες εκτός της αγοράς και στη βάση της αρχής ικανοποίησης των αναγκών. Στηρίζεται στην αναγνώριση

² Παραθέτει ο Titmuss την φράση του καθηγητή Peacock: **"The true object of the Welfare State is to teach people how to do without it."**¹

ενός φάσματος κοινωνικών δικαιωμάτων, στην αρχή της κοινωνικής ισότητας και της **συλλογικής προσέγγισης**, ενώ υπερισχύει η **καθολική μορφή κάλυψης/παρέμβασης**.

Στον Πίνακα 1 αποτυπώνονται οι βασικές διαφορές μεταξύ της ατομοκεντρικής και της συλλογικής αντίληψης για την κοινωνική πολιτική.

Πίνακας 1: Αντίληψεις για την κοινωνική πολιτική

Πολιτική Ιδεολογία	Ατομοκεντρική-Συντηρητική Αντίληψη	Συλλογική Φιλελεύθερη/Προοδευτική Αντίληψη
Αντίληψη για τα κοινωνικά προβλήματα	Τα προβλήματα αντανακλούν λάθος επιλογές, προσωπικές δυσλειτουργίες και την κουλτούρα της φτώχειας	Τα προβλήματα αντανακλούν θεμελιώδεις κοινωνικές-οικονομικές συνθήκες, φραγμούς πρόσβασης και απουσία ευκαιριών
Αντίληψη για την αγορά	Ελεύθερη αγορά και ατομική ιδιοκτησία διασφαλίζουν την πρόοδο και την ευημερία	Η αρρυθμιστη αγορά προκαλεί επικίνδυνους οικονομικούς κύκλους, ανεργία, αστεακό μαρασμό, φτώχεια, ανισότητα, υποβάθμιση του περιβάλλοντος
Ευθύνη της κυβέρνησης	Υπολειμματική αντίληψη, η κυβέρνηση θα πρέπει να είναι λιτή και μετριασμένη, οι διευθετήσεις να συντελούνται από ιδρύματα ιδιωτικού χαρακτήρα	Θεσμική προσέγγιση, η κυβέρνηση θα πρέπει να είναι αρκετά εκτεταμένη και ισχυρή ώστε να προωθή την κοινωνική ευημερία για λογαριασμό του κοινωνικού συνόλου
Ζητήματα κοινωνικής πολιτικής	Στηρίζονται στην αγορά, διευθετήσεις σε εθελοντική ή θρησκευτική βάση, παροχές ελάχιστης προστασίας επικεντρωμένης στους φτωχούς (απόρους)	Στηρίζονται στον ηγετικό ρόλο του δημοσίου, παρέχονται εκτεταμένα προγράμματα ασφάλισης, κοινωνικών ευκαιριών, οικονομικής εξασφάλισης καθώς και βασικών κοινωνικών αγαθών

Πηγή: (Gilbert & Terrell, 2014) όπως παρατίθεται στο (Δημουλάς Κ., 2012)

Μετά την κρίση του Κράτους Πρόνοιας τις δεκαετίες του '70-'80, αναπτύσσεται από τον Giddens (Giddens, 1999) το **μικτό ή νέο πλουραλιστικό πρότυπο (Τρίτος Δρόμος)**, που εγκαταλείπει την λογική θέασης κράτους και αγοράς ως δύο αντιτιθέμενους πόλους και αναζητά μορφές σύμπραξης με στόχο την μείωση των δαπανών και την αύξηση της αποτελεσματικότητας, με εξασφάλιση της ποιότητας των υπηρεσιών.

2.4 Θέσεις της φιλελεύθερης σκέψης για την κοινωνική πολιτική. Συγκλίσεις και αποκλίσεις.

Σε κάθε ιστορικά διαμορφωμένη τάση του οικονομικού φιλελευθερισμού εμφιλοχωρούν οι βασικές αρχές που προεκτέθηκαν. Ταυτόχρονα κάθε σχολή του αποδέχεται τις βασικές συνθήκες λειτουργίας του καπιταλισμού: την κύρια σημασία της αγοράς στην κατανομή συντελεστών και στην εμπορευματική παραγωγή, την αναγκαιότητα της ατομικής ιδιοκτησίας στα μέσα παραγωγής και την μισθωτή (εμπορευματοποιημένη) εργασία ως κύρια μορφή παραγωγικής εργασίας. Διαφοροποιήσεις παρουσιάζονται (αλλά όχι μόνον και όχι κατ' ανάγκη κύρια) στην φύση και την έκταση της κρατικής παρέμβασης στην λειτουργία της αγοράς.

A. Κλασική Σχολή

Οι βασικοί εκπρόσωποι της κλασικής σχολής επιφυλάσσουν έναν πολύ περιορισμένο ρόλο για το Κράτος. Ο Smith αναγνωρίζει τον ρόλο του Κράτους στην παραγωγή αμιγώς δημοσίων αγαθών όπως α) η εθνική άμυνα, η δημόσια ασφάλεια, και η δικαιοσύνη, β) η παραγωγή έργων κοινής ωφέλειας με υψηλό πάγιο κόστος, και γ) ημιδημόσιων αγαθών όπως η βασική και η θρησκευτική εκπαίδευση (Ζουμπουλάκης, 2002, σ. 115). Η αύξηση του κοινωνικού πλούτου μπορεί να προέλθει με την ελεύθερη λειτουργία της αγοράς, η οποία υπό συνθήκες ανταγωνιστικής λειτουργίας θα λειτουργεί ως ένα αυτορρυθμιζόμενο σύστημα μέσα στο οποίο τα εγωιστικά κίνητρα των ανθρώπων θα μεταλλάσσονται μέσω της αλληλεπίδρασης μεταξύ τους, και θα οδηγούν στην κοινωνική αρμονία και ευημερία (Heilbroner R. , 2000, σ. 77). Η κατανάλωση όμως του πλούτου δεν θα γίνεται σε ίσες ποσότητες. Μέσα σε αυτήν την κοινωνία της Φυσικής Ελευθερίας θα υπάρχουν φτωχοί και πλούσιοι. (Heilbroner R. , 2000, σ. 74) Στο πεδίο της κοινωνικής πολιτικής οι κλασικοί θεωρούν την κρατική παρέμβαση «*άχρηστη και επιζήμια*» (Καραμεσίνη, 2012, σ. 21). Η στάση τους απέναντι στην νομοθεσία για τους φτωχούς και ιδιαίτερα απέναντι στο σύστημα Speenhamland³ είναι ενδεικτική των θέσεων τους. Θεωρούσαν (και αυτό ακούγεται πολύ σύγχρονο και οικείο) ότι το επίπεδο του μισθού θα πρέπει να καθορίζεται από την αγορά και οποιαδήποτε παρέμβαση ως προς τον καθορισμό του λειτουργεί

³ Το σύστημα Speenhamland(1795) αποτελούσε το πρώτο πλέγμα κοινωνικής προστασίας που κάλυπτε τους μισθούς απέναντι στις αυξήσεις της τιμής των τροφίμων, εξασφαλίζοντας έτσι ένα ελάχιστο όριο διαβίωσης. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι ήταν ένα πρώτο ελάχιστο εγγυημένο εισόδημα καθώς το εισόδημα κάθε εργάτη συμπληρώνονταν από ένα επίδομα, και μάλιστα σχετικό με τον αριθμό των παιδιών, ανάλογα με την τρέχουσα τιμή του ψωμιού.

σε βάρος των μισθωτών και ειδικά των φτωχών. Ταυτόχρονα η απόδοση επιδομάτων λειτουργεί ως υποκατάστατο της αναζήτησης εργασίας στην ελεύθερη αγορά και συνεπώς ως εμπόδιο στην κινητικότητα των εργαζομένων. Δεδομένου ότι θεωρούσαν την φτώχεια ως κάτι εκούσιο, ο νομοθέτης έπρεπε να δώσει ένα αντικίνητρο στους φτωχούς για να σταματήσουν να είναι τέτοιοι. Το αντικίνητρο ήταν ο εγκλεισμός σε σπίτια εργασίας (workhouses) και οι άθλιες συνθήκες που επικρατούσαν εκεί. Το μόνο μέρος που θα μπορούσε να αναζητηθεί η ευτυχία ήταν η ελεύθερη αγορά (Κωτσονόπουλος, 2015)

B. Νεοκλασική σχολή

Οι νεοκλασική σχολή διαφοροποιείται δραστικά από την κλασική σχολή σε ολόκληρο το επίπεδο ανάλυσης και γίνεται έως τις μέρες μας το κυρίαρχο υπόδειγμα. Παρουσιάζει όμως και έντονες διαφοροποιήσεις για τον ρόλο του Κράτους στο εσωτερικό της από περίοδο σε περίοδο. Ενώ στην πρώτη φάση (πριν το 1920) διατηρούν την κλασική φιλελεύθερη άποψη για ουδέτερο ρόλο του Κράτους και αποφυγή παρέμβασης στην αγορά η οποία μπορεί μόνη της να επιτύχει την μεγιστοποίηση της ευημερίας, μετά την κρίση του 1929 η θέση αλλάζει. Οι νεοκλασικοί οικονομολόγοι της περιόδου θεώρησαν ότι το Κράτος πρέπει να παρεμβαίνει, όταν η αγορά αποτυγχάνει (*η κρατική παρέμβαση ως αναγκαστική δεύτερη καλύτερη επιλογή*) (Καραμεσίνη, 2012, σ. 21). Εδώ η παρέμβαση αιτιολογείται για:

- Τον εφοδιασμό της οικονομίας με δημόσια αγαθά και με αγαθά και υπηρεσίες κοινής ωφέλειας σε ποσότητες που ζητούνται και η αγορά δεν έχει συμφέρον να προσφέρει.
- Τον έλεγχο των μονοπωλίων.
- Τον έλεγχο των εξωτερικών οικονομιών και επιβαρύνσεων
- Την αναδιανομή του εισοδήματος σε τέτοιο βαθμό που να επιτυγχάνεται η άριστη ή σχεδόν άριστη και κοινωνικά επιθυμητή κατανομή.
- Την σταθεροποίηση της οικονομίας μέσω αντικυκλικής πολιτικής, τόσο σε περιόδους ύφεσης, όσο και σε περιόδους άνθισης.
- Την ανακατανομή των μέσων παραγωγής, με απώτερο στόχο την επίτευξη της κοινωνικά επιθυμητής οικονομικής ανάπτυξης. (Καράγιωργας, 1979)

Γ. Νεοφιλελευθερισμός

Ουσιαστικά ο νεοφιλελευθερισμός είναι μια προσέγγιση της νεοκλασικής σχολής που αρθρώνει κυρίαρχο λόγο με την οικονομική κρίση στη δεκαετία του '70, οι ρίζες του όμως βρίσκονται στην δεκαετία του '40. Η μείωση της παραγωγικότητας, οι χαμηλοί ρυθμοί ανάπτυξης και το επίμονο φαινόμενο του στασιμοπληθωρισμού επίδρασαν καταλυτικά δημιουργώντας τις προϋποθέσεις για την ολοκληρωτική αμφισβήτηση της κρατικής παρέμβασης και της κοινωνικής της διάστασης. Η κριτική δομήθηκε στη συσχέτιση του δημοσιονομικού προβλήματος και της αποτελεσματικότητας των δημοσίων δαπανών. Η αγορά σε κάθε περίπτωση μέσω του ανταγωνισμού και της λειτουργίας του μηχανισμού των τιμών, δρα καλύτερα. Έτσι αμφισβητείται η παρέμβαση του Κράτους στην οικονομία, ακόμη και στις περιπτώσεις εκείνες, όπου οι παραδοσιακοί νεοκλασικοί την δέχονταν, λόγω οικονομικής και κοινωνικής αναποτελεσματικότητας. Θεωρήθηκε και πάλι, ότι η αγορά σε οποιαδήποτε περίπτωση μπορεί να φέρει το καλύτερο δυνατό αποτέλεσμα τόσο από πλευράς αποτελεσματικότητας όσο και από πλευράς δικαιοσύνης. Στο πεδίο της κοινωνικής πολιτικής θέτει ως κυρίαρχο το άτομο και την **ρύθμιση και όχι την κάλυψη ή την αποχή**, η οποία στοχεύει στην δημιουργία και την υποστήριξη ενεργών ατόμων – πολιτών για την ικανοποίηση των αναγκών τους, κι όχι στη δημιουργία παθητικών πολιτών εξαρτημένων από την κρατική αρωγή, η οποία τελικά δικαιολογείται μόνο σε ορισμένες περιπτώσεις, ιδιαίτερα σε περιόδους διαρθρωτικών αλλαγών, και μόνο για ορισμένους πληθυσμούς που αδυνατούν, λόγω αντικειμενικών συνθηκών να δράσουν αυτόνομα (Στασινοπούλου, 2006)

Δ. Κευνσιανισμός

Η κεϋνσιανή θεωρία αναπτύσσεται κατά την περίοδο της Μεγάλης Ύφεσης. Θεωρεί **αναγκαία** την παρέμβαση του κράτους στην οικονομία μέσω των δημοσίων δαπανών για την προώθηση της πλήρους απασχόλησης και της δικαιότερης διανομής του εισοδήματος, καθώς η αγορά **εγγενώς** αδυνατεί να τα εξασφαλίσει. Η ανισορροπία είναι στην φύση του συστήματος και το Κράτος πρέπει με την παρέμβασή του να προσπαθεί να το ισορροπεί. Στο πλαίσιο αυτό η κεϋνσιανή σχολή θεωρεί όχι μόνον ότι η κοινωνική πολιτική δεν είναι επιζήμια ή δευτερη καλύτερη εναλλακτική, αλλά αντίθετα **αναγκαία** και λειτουργική για το σύστημα καθώς η αύξηση των κοινωνικών δαπανών ή η αναδιανομή του εισοδήματος προς όφελος των φτωχότερων επεκτείνει την ενεργό ζήτηση και την ροπή για κατανάλωση, και συνεπώς συμβάλλει στον ρυθμό μεγέθυνσης της οικονομίας και την βελτίωση της απασχόλησης. (Καραμεσίνη, 2012, p. 23)

3. Η οριοθέτηση της κοινωνικής φροντίδας και η σχέση της με το Κράτος Πρόνοιας.

3.1 Κοινωνική φροντίδα και Κοινωνική Προστασία

Σε κάθε ιστορική περίοδο και κοινωνικοοικονομική βαθμίδα εξέλιξης, η φροντίδα ως ένδειξη έμπρακτης αλληλεγγύης στα πιο αδύναμα μέλη της κοινωνίας(τουλάχιστον σε όσα λογίζονταν ως μέλη της) αποτελούσε υπό μία έννοια καθήκον και ηθική υποχρέωση⁴. Όπως θα δούμε στο επόμενο κεφάλαιο, έπρεπε να εισέλθουμε στην καπιταλιστική οργάνωση της κοινωνικής και οικονομικής ζωής ώστε η φροντίδα να πάρει την συστηματική και θεσμική κοινωνική της μορφή, ως δέσμη συγκεκριμένων κρατικών κοινωνικών πολιτικών(με έντονες βέβαια διαφοροποιήσεις σε διαφορετικά χρονικά και χωρικά πεδία).

Πριν επιχειρήσουμε να ορίσουμε την κοινωνική φροντίδα πρέπει να σημειωθεί ότι ως έννοια διακρίνεται από μια αμφισημία, καθώς χρησιμοποιείται άλλοτε για να δηλώσει τη διευρυμένη κοινωνική λειτουργία του κράτους, οπότε ταυτίζεται με την κοινωνική ασφάλεια και το κράτος ευημερίας, και άλλοτε για να περιγράψει τα προγράμματα κοινωνικής περίθαλψης και προστασίας ορισμένων ευπαθών ομάδων της κοινωνίας, οπότε και συρρικνώνεται. Η σύγχρονη αντίληψη του όρου για την κοινωνική φροντίδα συνθέτοντας τις δύο παραπάνω θέσεις δέχεται ότι στις σύγχρονες καπιταλιστικές κοινωνίες οι προνοιακές παροχές πρέπει να καλύπτουν τις ανάγκες όλου του πληθυσμού, και ταυτόχρονα να παρέχονται εξειδικευμένες υπηρεσίες και παροχές σε ευπαθείς ομάδες και άτομα που χρειάζονται αυξημένη και ιδιαίτερη βοήθεια.⁵

Η κοινωνική φροντίδα ως σύστημα αποτελεί ειδικότερη εκδήλωση της Κοινωνικής Πρόνοιας, η οποία με την σειρά της αποτελεί τμήμα της Κοινωνικής Ασφάλειας. Κρίνεται λοιπόν αναγκαίο να οριοθετηθούν και οι άλλες δύο έννοιες ώστε να έχουμε μια πληρέστερη εικόνα.

⁴ Για μια σύντομη ιστορική περιγραφή της πρόνοιας και της φροντίδας (Σταθόπουλος, 2005)

⁵ Ο Έλληνας Νομοθέτης στον **Νόμο 2646/1998** «Ανάπτυξη του Εθνικού Συστήματος Κοινωνικής Φροντίδας και άλλες διατάξεις» ορίζει την κοινωνική φροντίδα ως: την «υποστήριξη που παρέχεται σε άτομα ή ομάδες μέσω προγραμμάτων πρόληψης και αποκατάστασης, η οποία αποσκοπεί να δημιουργήσει προϋποθέσεις ισότιμης συμμετοχής των ατόμων στην κοινωνική και οικονομική ζωή και να τους εξασφαλίσει ένα αξιοπρεπές επίπεδο διαβίωσης»

Η **Κοινωνική Ασφάλεια** κατοχυρώνεται σε διεθνές επίπεδο το 1948 με την Οικουμενική Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου⁶ και επιδιώκει τα παρακάτω:

- Την προστασία του πληθυσμού από καταστάσεις ανάγκης, οι οποίες δημιουργούνται λόγω της επέλευσης συγκεκριμένων κινδύνων (Ανεργία, Ασθένεια, Αναπηρία, Θάνατος του προστάτη της οικογένειας, Γήρας) που επιφέρουν την απώλεια ή την μείωση των πηγών συντήρησης
- Την εξασφάλιση της ιατρικής και υγειονομικής κάλυψης.
- Την εγγύηση ενός αξιοπρεπούς επιπέδου διαβίωσης. (Αμίτσης, 2001, σ. 36)

Η έννοια της Κοινωνικής Ασφάλειας ταυτίζεται τουλάχιστον σε επίπεδο ορολογίας θεσμών ΕΕ με την έννοια της **Κοινωνικής Προστασίας**, όπως φαίνεται από τον ορισμό της τελευταίας, ως το σύνολο των συστημάτων που παρέχουν προστασία έναντι κινδύνων και αναγκών σχετικών με την ανεργία, την ασθένεια, την απώλεια, το γήρας, την στέγαση, την οικογένεια και τον κοινωνικό αποκλεισμό.⁷

Και ενώ οι τυποποιημένοι κίνδυνοι καλύπτονται από τα συστήματα κοινωνικής ασφάλισης και εξαρτώνται από το ασφαλιστικό ή εργασιακό ιστορικό των δικαιούχων, η **Κοινωνική Πρόνοια** είναι «ένα ιδιαίτερο σύστημα κοινωνικής προστασίας, το οποίο δεν επιδιώκει την αναπλήρωση της απώλειας ή της μείωσης των εισοδημάτων από την παραγωγική διαδικασία αλλά κατευθύνεται στην αντιμετώπιση καταστάσεων ανάγκης» (Αμίτσης, 2001, σ. 40). Διακρίνεται από την μη ανταποδοτικότητα των παροχών της που χρηματοδοτούνται από τον Γενικό Προϋπολογισμό, στοχεύει στην κάλυψη βασικών κοινωνικών αναγκών όσων αδυνατούν να τις καλύψουν και υπό μία έννοια αποτελεί πρόγραμμα ύστατης καταφυγής (Daigneault, 2014, p. 1).

⁶ **Άρθρο 22:** «Κάθε άτομο, ως μέλος του κοινωνικού συνόλου, έχει το δικαίωμα σε κοινωνική ασφάλεια. Η Κοινωνία, με την εθνική πρωτοβουλία και τη διεθνή συνεργασία, ανάλογα πάντα με την οργάνωση και τις οικονομικές δυνατότητες κάθε κράτους, έχει χρέος να του εξασφαλίσει την ικανοποίηση των οικονομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων που είναι απαραίτητα για την αξιοπρέπεια και την ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητάς του».

Άρθρο 25: «1. Καθένας έχει δικαίωμα σε ένα βιοτικό επίπεδο ικανό να εξασφαλίσει στον ίδιο και στην οικογένειά του υγεία και ευημερία, και ειδικότερα τροφή, ρουχισμό, κατοικία, ιατρική περίθαλψη, όπως και τις απαραίτητες κοινωνικές υπηρεσίες. Έχει ακόμα δικαίωμα σε ασφάλιση για την ανεργία, την αρρώστια, την αναπηρία, τη χηρεία, τη γεροντική ηλικία, όπως και για όλες τις άλλες περιπτώσεις που στερείται τα μέσα συντήρησής του, εξαιτίας περιστάσεων ανεξάρτητων της θέλησής του. 2. Η μητρότητα και η παιδική ηλικία έχουν δικαίωμα ειδικής μέριμνας και περίθαλψης. Όλα τα παιδιά, ανεξάρτητα αν είναι νόμιμα ή εξώγαμα, απολαμβάνουν την ίδια κοινωνική προστασία».

⁷ <https://ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=1063&langId=en>

Υπό το παραπάνω πρίσμα η Κοινωνική Φροντίδα αποτελεί υποσύνολο της Κοινωνικής Πρόνοιας και συγκεκριμένα ένα «*ιδιαίτερο πεδίο ενεργοποίησης του συστήματος Κοινωνικής Πρόνοιας.*» (Αμίτσης, 2001, p. 48). Σαφές είναι λοιπόν ότι κάθε επιλογή που επιδρά πάνω στο ευρύτερο σύστημα της κοινωνικής προστασίας επιδρά και στο υποσύνολο, είτε αυτό αφορά οριζόντια ανακατανομή πόρων(στο εσωτερικό των μερών της κοινωνικής προστασίας), είτε κάθετη (απόλυτη αύξηση των πόρων για κοινωνική προστασία), είτε στην θεώρηση υπό την οποία διαρθρώνεται το σύστημα Κοινωνικής Προστασίας.

3.2 Κράτος Πρόνοιας και Κοινωνικό Κράτος

Η σχέση της Κοινωνικής Φροντίδας και ευρύτερα της Κοινωνικής Προστασίας με το καπιταλιστικό πλαίσιο, δεν μπορεί να ιδωθεί έξω από την ιστορική ανάπτυξη του Κράτους Πρόνοιας μέσα και παράλληλα με το εν λόγω πλαίσιο.

Η έννοια του κράτους πρόνοιας πάσχει από «εννοιολογική ελαστικοποίηση» (Tzagkarakis & Mavrozacharakis, 2017, σ. 4), είναι δύσκολη στην οριοθέτηση και ενίοτε οδηγεί αρκετούς να μιλήσουν για πολλά και διαφορετικά κράτη πρόνοιας και όχι για «το κράτος πρόνοιας». Αυτή η διαπίστωση έγκειται στο γεγονός ότι η εν λόγω έννοια εμπεριέχει τόσες πολλές δράσεις, τομείς εφαρμογής και διαφοροποιήσεις από χώρα σε χώρα που καθιστούν πολύ πιο δύσκολη μια απλουστευτική ή γενική οριοθέτηση. Ενώ οι προσπάθειες ορισμού του οδηγούν σε διαφορετικά αποτελέσματα ανάλογα με το αν εστιάζουν κυρίως στις λειτουργίες του, τους στόχους του, τους θεσμούς του ή σε ουσιοκρατικές προσεγγίσεις στη βάση θεμελιωδών εννοιών όπως η ισότητα ή η αλληλεγγύη.

Παρόλα αυτά αν αναζητήσουμε έναν μίτο που συνδέει τις διαφορετικές προσεγγίσεις αφαιρώντας επιμέρους διαφοροποιήσεις μπορούμε να καταλήξουμε ότι ο όρος «Κράτος Πρόνοιας» αναφέρεται κυρίως σε μία δεδομένη ιστορικά μορφή του αστικού, εθνικού κράτους, με κύρια χαρακτηριστικά την διευρυμένη κοινωνική λειτουργία του, την μέριμνα για την κοινωνική προστασία των πολιτών του και την επίτευξη της ευημερίας τους. (Στασινοπούλου, 2006, p. 48). Αυτοί οι σκοποί συντελούν δραστικά στην διασφάλιση της κοινωνικής συνέχειας εντός του καπιταλιστικού συστήματος, στην αποτροπή κοινωνικών αναταραχών και στην ενίσχυση των προϋποθέσεων για την οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη (Tzagkarakis & Mavrozacharakis,

2017). Νομίζουμε ότι ορισμός του Spicker για την πρόνοια (Spicker, 2004, σ. 250) ως ένα πλαίσιο δράσεων για την κοινωνική προστασία η οποία α) αποτελεί αναγκαίο όρο για την κοινωνική ευημερία, β) απαιτεί συλλογική δράση και γ) δεν παρέχεται καθόλου η παρέχεται πλημμελώς από την αγορά, περιέχει επίσης περιεκτικά το βασικό περιεχόμενο του Κράτους Πρόνοιας.

3.3 Η ανάδυση του Κράτους Πρόνοιας – Προϋποθέσεις

Όπως είδαμε, το Κράτος Πρόνοιας είναι μια ιστορική μορφή του Κράτους, και μάλιστα αυτού της νεωτερικότητας. Η ιστορικότητά του είναι συνώνυμη της σταδιακής εξέλιξής του από κατώτερες, πρώιμες και ελλειπτικές μορφές σε ανώτερες και πιο ολοκληρωμένες. Η περιγραφή των προϋποθέσεων του θα μας καταδείξει τις αναγκαιότητες που έκαναν εφικτή και αναγκαία την εμφάνισή του στο ιστορικό προσκήνιο.

Οι μεγάλες αστικές επαναστάσεις αποκρυστάλλωσαν την ήδη διαμορφωμένη κυριαρχία της αστικής τάξης στο οικονομικό πεδίο και οδήγησαν στην κυριαρχία του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, αρχικά στην δυτική και κεντρική Ευρώπη. Αυτή η κυριαρχία χτίστηκε παράλληλα με τις καταρρεύσεις και τις ανατροπές των φεουδαρχικών σχέσεων και εξαρτήσεων των Παλαιών Καθεστώτων. Η φιλελεύθερη φιλοσοφία του νεοπαγούς συστήματος αξίωνε πλήρη ισότητα και ισονομία των πολιτών ενώ ταυτόχρονα αναδιαμόρφωνε την ίδια την κρατική δομή στη βάση θεσμών και αξιών που συμβάδιζαν με την πρακτική και την φιλοσοφία της νέας κυρίαρχης τάξης. Θεμέλιοι λίθοι του πρώιμου αστικού κράτους είναι το σύνταγμα, η ανταγωνιστική οικονομία της αγοράς και η πατριαρχική οικογένεια (Hall & Giben, 2003). Τα πολιτικά δικαιώματα αρχικά τουλάχιστον είναι άμεση συνέπεια τους δικαιώματος της ιδιοκτησίας, και της φοροδοτικής ικανότητας που αυτό συνεπάγεται

Το νέο Κράτος δεν παρεμβαίνει παρά μόνον για την απρόσκοπτη αναπαραγωγή των καπιταλιστικών σχέσεων και όρων παραγωγής, για την δημιουργία υποδομών και την εξασφάλιση της εσωτερικής ασφάλειας και της άμυνας. Και σίγουρα δεν έχει καμία θετική υποχρέωση παροχής πρόνοιας προς φτωχούς και αναξιοπαθούντες⁸. Άλλωστε στην Διακήρυξη των

⁸ Σύμφωνα με τα λόγια του Γάλλου οικονομολόγου J.B. Say «η κοινωνία δεν χρωστά την παραμικρή βοήθεια, το παραμικρό μέσο επιβίωσης στα μέλη της. Με την αυτόβουλη ένωση σε κοινωνία, καθένα από τα μέλη της εισφέροντας τον εαυτό του, θεωρείται ότι εισφέρει και τα μέσα επιβίωσής του», ;οπως παρατίθεται στο (Ewald, 2000)

δικαιωμάτων του 1789 στο άρθρο 2⁹, ως φυσικά και απαραράγραπτα δικαιώματα που πρέπει να διαφυλάττονται, προσδιορίζονται η ελευθερία, η ιδιοκτησία, η ασφάλεια και η αντίσταση στην βία.¹⁰

Ήδη όμως η πρώτη προϋπόθεση για την μελλοντική ανάπτυξη του Κράτους Πρόνοιας έχει γεννηθεί. Όπως αναφέρει ο Σακελλαρόπουλος (Σακελλαρόπουλος, 2018) στις προκαπιταλιστικές κοινωνίες η κοινωνική προστασία αποτελούσε κατά κανόνα, εσωτερικό, οργανικό στοιχείο των ειδικών σχέσεων παραγωγής και προσφέρονταν κυρίως από την οικογένεια, την αγροτική κοινότητα, τις συντεχνίες και την Εκκλησία και σπάνια συντελούνταν με παρεμβάσεις κεντρικών εξουσιών. Αυτή όμως η ενσωμάτωση λειτουργιών κοινωνικής προστασίας στη δεδομένη παραγωγική σχέση των βιομηχανικών κοινωνιών ανατρέπεται με την ανάδυση του νέου καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και την σταδιακή κυριαρχία της οικονομίας της αγοράς. Οι άμεσοι εργαζόμενοι και όσοι δεν εργάζονται, παύουν βαθμιαία να κατέχουν ή να είναι συνδεδεμένοι με τα μέσα παραγωγής των αναγκαίων για τη ζωή τους και το μόνο μέσο βιοπορισμού τους είναι η πώληση (εμπορευματοποίηση) της εργατικής τους δύναμης στους εργοδότες έναντι του μισθού. Σε αυτές τις συνθήκες το αίτημα για τη λήψη κοινωνικής προστασίας αυτών που βρίσκονται εκτός οικονομίας και παραγωγής παύει να έχει αποδέκτη ενώ οι κοινωνικοί κίνδυνοι που προκύπτουν στην πορεία ζωής όσων εργάζονται δεν αντιμετωπίζονται ούτε με την ανάληψη ατομικής ευθύνης λόγω των πολύ χαμηλών αμοιβών ούτε στο εσωτερικό της νέας οικονομικής εργασιακής σχέσης από τους εργοδότες. Ταυτόχρονα η βιομηχανική επανάσταση φέρνει στο προσκήνιο το λεγόμενο «κοινωνικό ζήτημα». Οι ατελείωτες ώρες εργασίας, η απουσία ακόμα και των στοιχειωδών μέτρων ασφαλείας στην παραγωγή, οι συνθήκες ζωής στις εργατικές φτωχογειτονιές (ενδεικτικά το προσδόκιμο ζωής στο Μάντσεστερ ήταν τα 17 χρόνια) διαμόρφωσαν εκρηκτικές συνθήκες, που με τη σειρά τους τροφοδότησαν μια ριζική μεταβολή των πολιτικών ιδεών. Η βιομηχανική εργατική τάξη ως πολιτικό υποκείμενο πλέον είχε γεννηθεί και ο ταξικός αγώνας, μέσα από τα συνδικάτα και τα εργατικά κόμματα, άρχισε να απειλεί την νέα αστική κοινωνία. (Heilbroner & Mildberg, 2010, p. 153)

⁹ [Άρθρο 2](#) - Σκοπός κάθε πολιτικής ένωσης αποτελεί η διατήρηση των φυσικών και απαραράγραπτων δικαιωμάτων του ανθρώπου. Τα δικαιώματα αυτά είναι η ελευθερία, η ιδιοκτησία, η ασφάλεια και η αντίσταση στη βία.

¹⁰ Αν και ο Ροβεσπιέρος στην πρότασή του για την Διακήρυξη στάθηκε μπροστά από την εποχή του βάζοντας ως Άρθρο 11 την απαίτηση: «**Η κοινωνία είναι υποχρεωμένη να διασφαλίζει τη διαβίωση όλων των μελών της, είτε με την παροχή εργασίας, είτε με τη διασφάλιση των μέσων επιβίωσης σε εκείνους που δεν είναι σε θέση να εργάζονται**» (Ροβεσπιέρος, 1989, σ. 200). Εδώ είναι εμφανές ότι έχουμε σαφή διατύπωση του προτάγματος της επίδειξης Πρόνοιας από την μεριά της κοινωνίας και του Κράτους.

Τελικά, με την ωρίμανση του βιομηχανικού συστήματος, το κράτος έρχεται ως η εξωτερική εκείνη δύναμη που μπορεί και πρέπει να επιλύσει αυτήν τη βασική αντινομία της καπιταλιστικής σχέσης παραγωγής. Το νέο κράτος, ως ο συλλογικός εκπρόσωπος της τάξης των ιδιοκτητών των μέσων παραγωγής και εκπροσωπώντας τα συνολικά συμφέροντα του συστήματος αναλαμβάνει σταδιακά ως εξωτερικός παράγοντας τις λειτουργίες και τα κόστη παροχής κοινωνικής προστασίας, με τρόπο λιγότερο ή περισσότερο **μη** αγοραίο. Έτσι, από τα τέλη του 19ου αιώνα εμφανίζεται βαθμιαία ένας νέος θεσμός, που ολοκληρώνεται κατά τον 20ό αιώνα και είναι το σύγχρονο κράτος πρόνοιας. Το τελευταίο, ως θεσμός, έχει ενεργό και αναντικατάστατο ρόλο στη διευρυμένη αναπαραγωγή των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής, εξασφαλίζοντας κάποια κοινωνική προστασία σε εργαζομένους και πολίτες. (Σακελλαρόπουλος, 2018)

3.4 Η Έννοια του Κράτους Πρόνοιας: Πεδία δράσης.

Το Κράτος Πρόνοιας (Gough, 2008, σσ. 95-100) δραστηριοποιείται στους δύο βασικούς όρους ύπαρξης όλων των κοινωνιών: την αναπαραγωγή του εργατικού πληθυσμού και τη συντήρηση του πληθυσμού που δεν εργάζεται.

Το πρώτο αφορά δραστηριότητες σχετικές με την αναπαραγωγή της εργασιακής δύναμης, της ικανότητας του ατόμου να παράγει. Στον καπιταλισμό αυτό επιτυγχάνεται με δύο κυρίους τρόπους: Πρώτον με την *πρωτογενή* διανομή του παραγόμενου προϊόντος όπως αυτή εκφράζεται με το ύψος του μισθού εργασίας, και την αντίστοιχη δυνατότητα για κατανάλωση αναγκαίων αγαθών και υπηρεσιών. Δεύτερον με την λειτουργία της οικογένειας εντός της οποίας παράγονται μία σειρά αξιών και υπηρεσιών κυρίως (υπό την επίδραση του πατριαρχικού προτύπου) από την νοικοκυριά. Η κατανάλωση και των δύο αυτών ομάδων προϊόντων ανανεώνει συνεχώς την ικανότητα παροχής εργασίας. Το Κράτος παρεμβαίνει στην παραπάνω διαδικασία είτε καθολικά (π.χ. παροχή υπηρεσιών μέσω Εθνικού Συστήματος Υγείας), είτε επικουρικά και επιλεκτικά, για παράδειγμα επιδοτώντας ή παρέχοντας συγκεκριμένα αγαθά όπως στέγη, τρόφιμα κτλ. σε νοικοκυριά που δεν μπορούν να τα αποκτήσουν σε επαρκείς ποσότητες (παροχή σε είδος), ή δίνοντας οικονομικά βοηθήματα (παροχή σε χρήμα). Ο ρόλος όμως του Κράτους Πρόνοιας δεν εξαντλείται στην ποσοτική διάσταση αλλά ιστορικά αποκτά και ποιοτικά χαρακτηριστικά. Η εργασιακή δύναμη που απαιτείται τη δεκαετία του 2020 είναι διαφορετική από αυτή που απαιτούνταν το 1880. Πρέπει να περιέχει διαφορετικές κατηγορίες δεξιοτήτων, ικανοτήτων, κινήτρων, πειθαρχήσεων, διαφορετικές δομές προσωπικότητας. Εμπλέκεται το Κράτος λοιπόν ενεργά στην εκπαίδευση, την οργάνωση της κοινωνικής εργασίας, την διαχείριση ανθρώπινου δυναμικού, την διάχυση της σύγχρονης «εργασιακής ηθικής».

Τμήματα όμως του πληθυσμού δεν ανήκουν στο εργατικό δυναμικό. Η δεύτερη λειτουργία του αφορά τη συντήρηση αυτού του πληθυσμού. Όλες οι κοινωνίες περιλαμβάνουν ομάδες που δεν είναι σε θέση να εργαστούν για να εξασφαλίσουν την επιβίωση τους: παιδιά, ηλικιωμένοι, άτομα με αναπηρίες κοκ. Τα όρια ανάμεσα στις ομάδες που εργάζονται και σε εκείνες που δεν εργάζονται είναι ιστορικά και καθορίζονται από τον κυρίαρχο τρόπο παραγωγής, την φάση ανάπτυξης του και το θεσμικό πλαίσιο που διαμορφώνεται (βλ. για παράδειγμα τα όρια ηλικίας συνταξιοδότησης αλλά και την εξέλιξη της παιδικής εργασίας). Και ενώ σε προηγούμενους οικονομικοκοινωνικούς

σηματισμούς ή στην πρόιμη φάση ανάπτυξης του καπιταλισμού, ήταν κυρίως ευθύνη της οικογένειας αυτή η φροντίδα για την επιβίωση και την συντήρηση αυτού του πληθυσμού όλο και περισσότερο αυτός ο ρόλος υποκαθίσταται ή ρυθμίζεται από ένα πλήθος κρατικών μέτρων (χωρίς όμως, ιδιαίτερα στις νοτιοευρωπαϊκές χώρες, να εξοβελιστεί η οικογένεια από το κάδρο). Αυτό το επιτυγχάνει μέσα από παροχές συντάξεων, επιδομάτων, υπηρεσιών Φροντίδας για ηλικιωμένους κ.ο.κ. Στο πεδίο αυτό υπάρχει και το μεγαλύτερο κομμάτι των συστημάτων Κοινωνικής Φροντίδας.

Λειτουργώντας κατ' αυτόν τον τρόπο το Κράτος αμβλύνει τα κοινωνικά πιο επαχθή συμπτώματα της λειτουργίας της αγοράς, αποσπώντας ταυτόχρονα ένα αναγκαίο κεφάλαιο νομιμοποίησης του συστήματος από τους εργαζόμενους. (Μπιθυμήτρης, 2017, π. 55) Ωστόσο σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό το Κράτος Πρόνοιας, ανάλογα με την ιστορική του φάση και το έθνος-κράτος στο οποίο αναπτύσσεται, τα παραπάνω τα κάνει δίνοντας προνομιακή θέση στην αναδιανομή. Ενώ κατά τον Marshall (Marshall & Bottomore, 2001) λειτουργεί ως ένας «θεσμικός αστερισμός» στο εσωτερικό του οποίου εγγυώνται ουσιαστικά κοινωνικά και οικονομικά δικαιώματα για ολόκληρο τον πληθυσμό, δίπλα και σε αντιπαραβολή με τα φιλελεύθερα ατομικά και πολιτικά δικαιώματα.

Να τονίσουμε στο σημείο αυτό ότι σταθήκαμε κυρίως σε μια λειτουργική (functionalist) προσέγγιση του Κράτους Πρόνοιας η οποία θεωρούμε ότι είναι σημαντική για την εξήγηση της αναγκαιότητας εμφάνισης της συγκεκριμένης μορφής. (Μανιάτης, 2014, σ. 31) Μια πληρέστερη όμως ανάλυση προϋποθέτει και την παράλληλη ανάγνωση άλλων προσεγγίσεων που μελετούν φαινόμενα που έδωσαν τον τόνο στην διαμόρφωση και τις διαφοροποιήσεις των διαφόρων Κρατών Πρόνοιας. Η συγκρουσιακή θεωρία (power resource perspective) φέρνει στο προσκήνιο τις ταξικές συγκρούσεις και συναινέσεις και τον πολιτικό ανταγωνισμό, θεσμικές προσεγγίσεις το ελέγχουν με την εξέλιξη των δημοκρατικών θεσμών και του Κράτους ενώ η μελέτη της εξέλιξης των ιδεών για το Κράτος Πρόνοιας αναζητά πώς επιδρά στην μορφή του τελευταίου. (Andersen, 2012)

3.5 Στάδια στην ανάπτυξη των Κρατών Πρόνοιας

Έχοντας ως επίκεντρο κυρίως την Ευρώπη, η ιστορική εξέλιξη του σύγχρονου κοινωνικού κράτους διέτρεξε τέσσερα στάδια ανάπτυξης (Σακελλαρόπουλος, 2018):

- Το πρώτο στάδιο είναι του αποκαλούμενου «πειραματισμού» (στο είδος προγραμμάτων, τις παροχές και στους δικαιούχων). Εκτείνεται μεταξύ 1870 και 1930, οπότε προωθούνται νομοθετικές ρυθμίσεις με σκοπό τη βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης, εκπαίδευσης, υγείας. Σημαντική καινοτομία είναι η καθιέρωση της κοινωνικής ασφάλισης στην Γερμανία του Bismarck.
- Το δεύτερο στάδιο, που εκτείνεται έως τη δεκαετία του 1950, είναι αυτό της «σταθεροποίησης». Αρχές και προγράμματα της προηγούμενης περιόδου σταθεροποιούνται και ολοκληρώνονται, ενώ επεκτείνονται και σε άλλα κράτη, πλην των αρχικών. Γίνεται εμφανής η απουσία νέων ιδεών και προγραμμάτων. Η οικονομική κρίση του 1929-1932 και ο Β Παγκόσμιος Πόλεμος δεν επιτρέπει άλλους πειραματισμούς. Εδώ εμφανίζονται στις ΗΠΑ οι κευνσιανές πολιτικές.
- Το τρίτο στάδιο, της «επέκτασης», φτάνει μέχρι και τα τέλη της δεκαετίας '70. Αποτελεί την *χρυσή* περίοδο του κοινωνικού κράτους. Η οικονομική ανάπτυξη, η πλήρης απασχόληση, η αύξηση και η γενίκευση των κοινωνικών παροχών, η κοινωνική συναίνεση και ο θετικός ρόλος των συνδικάτων έδωσαν τον τόνο σε αυτήν την εποχή του κράτους πρόνοιας. Αυτήν την περίοδο το κοινωνικό κράτος συγκεντρώνει και αναδιανέμει με κοινωνικούς όρους ένα πολύ σημαντικό μερίδιο του κοινωνικού προϊόντος των αναπτυγμένων χωρών. Σταθμό αποτέλεσε η έκθεση Beveridge στην Αγγλία, που ενέταξε τις αποσπασματικές ρυθμίσεις κοινωνικής προστασίας σε ένα καθολικό σύστημα για όλον τον πληθυσμό της χώρας.
- Το τέταρτο στάδιο, της «κρίσης», με συμβατικό σημείο εκκίνησης την πετρελαϊκή κρίση του 1973, συμπίπτει με τη γενικότερη οικονομική και κοινωνική κρίση που εξελίσσεται με διαλείμματα έως τις ημέρες μας. Το κοινωνικό κράτος, οι πολιτικές του, οι πηγές χρηματοδότησης και οι στόχοι του αμφισβητούνται και αυτό θεωρείται υπεύθυνο για τα κρισιακά φαινόμενα. Εμφανίζονται αιτήματα για την περικοπή των δαπανών, τη μείωση του κόστους των κοινωνικών προγραμμάτων, τη συρρίκνωση των παροχών και πολλές από αυτές υλοποιούνται. Οι πολιτικές σκληρής λιτότητας που επιβάλλουν

νεοφιλελεύθερες κυβερνήσεις στις ΗΠΑ και στο Ηνωμένο Βασίλειο τη δεκαετία του '80 αμβλύνονται τη δεκαετία του '90, αλλά επανέρχονται δριμύτερες και επεκτείνονται με την κρίση του 2008 και τα χρόνια που ακολουθούν.

3.6 Τα 3 Καθεστώτα Προνοιακού Καπιταλισμού

Το 1990 και μετά από μακροχρόνια συγκριτική έρευνα στα ανεπτυγμένα κράτη πρόνοιας, ο Esping-Andersen (Esping-Andersen, Οι τρεις κόσμοι του καπιταλισμού της ευημερίας, 2014) καθιέρωσε τον όρο «καθεστώτα προνοιακού καπιταλισμού», ή σε συντομία «προνοιακά καθεστώτα» (welfare regimes). Διακρίνει τρεις τύπους καθεστώτων, στους οποίους κατατάσσονται λιγότερο ή περισσότερο τα υπαρκτά κράτη πρόνοιας με βάση τον βαθμό «από-εμπορευματοποίησης» (de-commodification) και «διαστρωμάτωσης» (stratification), όπως και ανάλογα με τις σχέσεις κράτους, αγοράς και οικογένειας στην παροχή πρόνοιας (welfare mix). Η «απο-εμπορευματοποίηση» σχετίζεται με την ικανότητα των πολιτών να διαμορφώνουν το βιοτικό τους επίπεδο ανεξάρτητα από τις δυνάμεις της αγοράς, ενώ η «διαστρωμάτωση» στο κατά πόσο οι ταξικές και επαγγελματικές διαφορές αναπαράγονται από τους προνοιακούς θεσμούς. (Παπαδόπουλος & Ρουμπάκης, 2014, σ. 276)

Εν συντομία τα καθεστώτα αυτά είναι:

- **Συντηρητικό καθεστώς πρόνοιας** χαρακτηρίζει τις χώρες της Κεντρικής Ευρώπης (Αυστρία, Γαλλία, Γερμανία). Κυριαρχεί η υποχρεωτική ασφάλιση της εργασίας με την καταβολή εισφορών ενώ οι παροχές συνδέονται με την εργασία και διαφοροποιούνται κατά επαγγελματικές κατηγορίες. Η χρηματοδότηση των κοινωνικών παροχών που έχουν τη μορφή επιδόματος βασίζεται στις εισφορές εργοδοτών και εργαζομένων και κατά δεύτερο λόγο στη φορολογία. Ο ρόλος της οικογένειας ως δικαιούχου παροχών, στην παροχή πρόνοιας είναι σημαντικός. Διακρίνεται από μέσο βαθμό από-εμπορευματοποίησης και μέσο βαθμό διαστρωμάτωσης.
- **Το φιλελεύθερο καθεστώς πρόνοιας** διέπεται από τις αρχές του **υπολειμματικού μοντέλου κοινωνικής πολιτικής**. Η κάλυψη των αναγκών αναπαραγωγής της εργατικής δύναμής πρέπει να γίνεται κυρίως μέσα από τους μηχανισμούς της ελεύθερης αγοράς αλλά και την οικογένεια. Το κράτος δρα ως τελευταίος παράγοντας και τοίχος προστασίας για

την αποφυγή της εξαθλίωσης, ενώ προτιμάται η παροχή υπηρεσιών από την χρηματική στήριξη. Διακρίνεται από χαμηλό βαθμό από-εμπορευματοποίησης και υψηλό βαθμό διαστρωμάτωσης. (υπαγόμενες χώρες: ΗΠΑ, ο Καναδάς και το Ηνωμένο Βασίλειο)

- Το **σοσιαλιστικό καθεστώς κράτους πρόνοιας** διέπεται από τις αρχές του **αναδιανεμητικού μοντέλου κοινωνικής πολιτικής** και χαρακτηρίζει τις σκανδιναβικές χώρες. Επικρατούν οι αρχές της ισότητας και της καθολικής παροχής κοινωνικών αγαθών και διακρίνεται από υψηλό βαθμό από-εμπορευματοποίησης και χαμηλό βαθμό διαστρωμάτωσης. Αυτό συμβαίνει γιατί στηρίζεται στην εγγύηση υπηρεσιών πρόνοιας υψηλών προδιαγραφών μέσω της γενικευμένης φορολογίας και χωρίς να συνδέονται οι κοινωνικές παροχές με την εργασιακή δραστηριότητα ή τις προηγούμενες εισφορές του ατόμου όπως συμβαίνει με τα συντηρητικά καθεστώτα.

Αργότερα ο Ferrera (Ferrera, 1996) περιέγραψε ένα τέταρτο καθεστώς κράτους πρόνοιας: το **νοτιοευρωπαϊκό καθεστώς κράτους πρόνοιας**, στα οποία υπάγει την Ελλάδα, την Ιταλία, την Ισπανία και την Πορτογαλία.

Το **νοτιοευρωπαϊκό καθεστώς**, χαρακτηρίζεται από το δυϊσμό, την πόλωση και τον έντονο κορπορατισμό. Σ' αυτό το μοντέλο ο πυρήνας των εργαζομένων στην τυπική αγορά εργασίας εξασφαλίζει (ή εξασφάλιζε την περίοδο περιγραφής του μοντέλου) γενναίες παροχές, αλλά ταυτόχρονα υπάρχει ένας εκτεταμένος άτυπος τομέας, στον οποίο επικρατούν οι πελατειακές εξυπηρετήσεις και η απουσία έστω και στοιχειωδών κοινωνικών παροχών. Επιπλέον στην αναπαραγωγή της εργασίας εξακολουθεί να είναι κεντρικός ο ρόλος της οικογένειας και όχι του κράτους. Στον παρακάτω πίνακα φαίνονται τα βασικά κοινά χαρακτηριστικά των χωρών που υπάγονται σε αυτήν την ταξινόμηση.

Πίνακας 2: Κοινά γνωρίσματα των χωρών που εντάσσονται στο νότιο μοντέλο(Ελλάδα, Ισπανία, Πορτογαλία, Ιταλία)

1	Η εσωτερική πύλωση αναπλήρωσης εισοδήματος.
2	Η ανισορροπία μεταξύ των διαφόρων λειτουργιών της κοινωνικής πολιτικής μέσα από τρεις δείκτες: υπερπροστασία που αφορά τον κίνδυνο του γήρατος, υπανάπτυξη των παροχών και υπηρεσιών προς την οικογένεια, υπανάπτυξη της δημόσιας πολιτικής και των στεγαστικών επιδοτήσεων. Οι δείκτες αυτοί αναδεικνύουν τη δημιουργία μιας δημογραφικής μεροληψίας.
3	Ο κατακερματισμός του εισοδήματος και η καθολικότητα της υγειονομικής περίθαλψης.
4	Υπανάπτυξη του κράτους πρόνοιας και η συνύπαρξη δημόσιων και ιδιωτικών φορέων και θεσμών σε διαπλεκόμενα χαρακτηριστικά.
5	Ο τρόπος λειτουργίας του κοινωνικού κράτους βασίζεται στην έμμονη εκδήλωση θεσμικής ευνοιοκρατίας και πελατειακής συμπεριφοράς στη διανομή των χρηματικών επιδοτήσεων.
6	Χαμηλή αποδοτικότητα των υπηρεσιών του.
7	Χρηματοδότηση του κοινωνικού κράτους. Το πρόβλημα της ανομοιογένειας του θεσμικού πλαισίου στις διάφορες επαγγελματικές ομάδες, οδηγώντας σε εκτεταμένη φοροδιαφυγή και παραοικονομία.

Πηγή: Στοιχεία από (Ferrera, 2000) όπως παρατίθεται στο (Μαλαβαζός, Δεδοπούλου, Μαλλιαρού, & Σαράφης, 2019)

4.Νεοφιλελευθερισμός και Κράτος Πρόνοιας

4.1 Η «χρυσή εποχή» του Κράτους Πρόνοιας

Αν, όπως είδαμε παραπάνω, η εμφάνιση του κράτους πρόνοιας μοιάζει να είναι συνισταμένη κοινωνικών και οικονομικών αναγκαιοτήτων, η μεταπολεμική του καθιέρωση και ανάπτυξη σχεδόν σε όλα τα φιλελεύθερα(καπιταλιστικά) κράτη είναι πρωτίστως πολιτικό ζήτημα. Οι μεταπολεμικές κεϋνσιανές πολιτικές της ενεργού ζήτησης και ο εκτεταμένος κρατικός ρόλος στον σχεδιασμό της οικονομίας, αποτελούν βασικά συστατικά μιας κοινώς αποδεκτής πολιτικής κουλτούρας κοινωνικών μεταρρυθμίσεων. (Μπιθυμήτρης, 2017, σ. 56)Η εμπειρία της κρίσης του 1929, που αποσταθεροποίησε τα φιλελεύθερα πολιτικά συστήματα και τις οικονομίες και ο Β Παγκόσμιος Πόλεμος απαιτούσαν διαφορετικές προσεγγίσεις και ένα νέο Κοινωνικό Συμβόλαιο. Ο κόσμος μετά τον πόλεμο ήταν από πολλές απόψεις διαφορετικός (Gough, 2008, σσ. 129-131), (Panitch, 1977):

- Η συνεργασία των συνδικάτων είχε επιτευχθεί κατά την διάρκεια του πολέμου, μέσω υποσχέσεων για μη επιστροφή στις προπολεμικές συνθήκες, και χάριν της απρόσκοπτης ανοικοδόμησης έπρεπε να διατηρηθεί.
- Αυτή η ανοικοδόμηση έφερε την πλήρη απασχόληση και δημιούργησε βάσιμες ελπίδες στην εργατική τάξη για άνοδο του βιοτικού επιπέδου των μελών της.
- Τα κράτη με την εμπειρία που είχαν αποκτήσει τον καιρό του πολέμου στην διεύθυνση του αναγκαστικού κεντρικού σχεδιασμού της πολεμικής οικονομίας ήταν οι μόνοι οργανισμοί που μπορούσαν να αναλάβουν το τιτάνιο έργο της ανοικοδόμησης.
- Η Σοβιετική Ένωση, μέχρι πρόσφατα σύμμαχος των δυτικών αστικών δημοκρατιών, και το κοινωνικό-οικονομικό της σύστημα, ασκούσε έντονη επιρροή στα εργατικά, σοσιαλιστικά και κομμουνιστικά κόμματα, τα οποία σε πολλές χώρες λόγω της στάσης τους κατά τον πόλεμο είχαν αποκτήσει σχετική αίγλη και διεκδικούσαν ή συμμετείχαν στην εξουσία.

Οι ιστορικές παραχωρήσεις που έγιναν στα εργαζόμενα στρώματα από το Κράτος ώστε να προωθήσουν την εύθραυστη κοινωνική συνοχή, μέσω ενός ευρύτατου πλέγματος κοινωνικών πολιτικών έγιναν αποδεκτές από τον κόσμο του Κεφαλαίου μέσω της δέσμευσης από την μεριά

των εκπροσώπων του κόσμου της εργασίας για περιορισμό του μισθολογικού κόστους και στόχευση στους υψηλούς ρυθμούς ανάπτυξης (Sassoon, 2010, pp. 145-147)

Αυτό το κλίμα πολιτικής συναίνεσης μεταξύ Κράτους, κεφαλαίου και οργανωμένου εργατικού κινήματος σε μία ήπειρο που έπρεπε κυριολεκτικά να ξαναχτιστεί, αποτέλεσε έναν από του παράγοντες του περιβάλλοντος μέσα στο οποίο αναπτύχθηκε το σύγχρονο Κράτος Πρόνοιας. Αν θέλουμε να συνοψίσουμε συνολικά του βασικούς κοινούς ιστορικούς και οικονομικούς παράγοντες, ανεξάρτητα από την διαφορετική εθνική πορεία που ακολούθησε κάθε κράτος, που προσδιόρισαν το Κράτος Πρόνοιας της «χρυσής εποχής», αυτοί ήταν η εθνική αγορά και η επιδίωξη της πλήρους απασχόλησης, το Φορντικό μοντέλο εργασίας και καθεστώσ συσσώρευσης¹¹, το ισχυρό συνδικαλιστικό κίνημα, το Κεϋνσιανό μοντέλο οικονομικής ανάπτυξης, η ευνοϊκή δημογραφική πυραμίδα και η πυρηνική οικογένεια. (Σακελλαρόπουλος, 2018, pp. 37-38)

Ο Bob Jessop (Jessop, 2000, p. 172) περικλείει τα περισσότερα από τα παραπάνω στον όρο με τον οποίο περιγράφει την ιστορική μορφή των μεταπολεμικών κρατών, ως **Κεϋνσιανό Εθνικό Κράτος Πρόνοιας**. Σε αυτά το Κράτος επιδιώκει την επίτευξη πλήρους απασχόλησης σε μια σχετικά κλειστή εθνική οικονομία, μέσω πολιτικών από τη μεριά της ζήτησης, ώστε να εξασφαλίζεται η μαζική παραγωγή και μαζική κατανάλωση που απαιτεί το φορντικό πρότυπο. Οι κοινωνικές πολιτικές στοχεύουν στην βελτίωση του διαθέσιμου εισοδήματος των νοικοκυριών, στην προστασία της εθνικής εργασίας μέσα σε ένα περιβάλλον που παγκοσμιοποίηση και διαμόρφωση της διεθνούς αγοράς με τον έντονο διακρατικό ανταγωνισμό και τα φαινόμενα υποκαταστάσεων, δεν είχαν ακόμα κυριαρχήσει. Το Φορντικό μοντέλο και η μαζική παραγωγή δημιουργούν έναν «ενιαίο» ή «συλλογικό» τύπο εργαζομένου με παρόμοιες ανάγκες, συμπεριφορές, συνήθειες, υποχρεώσεις και δικαιώματα, οπότε διευκολύνεται η ομοιόμορφη αντιμετώπιση και τη συλλογική κάλυψή τους. Παράλληλα, η δημογραφική εξέλιξη πρόσθετε συνεχώς νέους εργαζομένους στην

¹¹ Ως *μοντέλο παραγωγής* αφορά τη μεταφορά της συστηματοποιημένης τεχνικής γνώσης σ' ένα αυτοματοποιημένο σύστημα μηχανών στα πλαίσια μεγάλων βιομηχανικών μονάδων, που υπαγορεύει τον τρόπο εργασίας των εργατών, ο οποίος πλέον τυποποιείται. Εξίσου τυποποιημένα είναι και τα εμπορεύματα που παράγονται.

Ως *καθεστώσ συσσώρευσης* συνδυάζει την αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας με την διεύρυνση του εισοδήματος των μισθωτών και της εσωτερικής αγοράς των βιομηχανικών προϊόντων.

Το φορντικό καθεστώσ οδήγησε μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1970 σε μια δίχως προηγούμενο μεγέθυνση της τάξης του 5 με 6% ετησίως (Κομνηνός, 1986, σ. 110)

αγορά εργασίας που πλήρωναν εισφορές και φόρους, ενώ η ύπαρξη της πυρηνικής οικογένειας μείωνε το κόστος της ασκούμενης κοινωνικής πολιτικής, εσωτερικεύοντας σημαντικές υπηρεσίες φροντίδας. Τέλος τα ισχυρά συνδικάτα εξασφάλιζαν την κοινωνική συνοχή ή στην καλύτερη περίπτωση μετέφεραν την αμφισβήτηση του συστήματος από τον τρόπο παραγωγής, στην μορφή της διανομής του εισοδήματος, εξασφαλίζοντας την τόσο εύθραυστη, τουλάχιστον στα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια, συναίνεση. (Σκλαβούνος, 2020)

Τελικά το Κράτος Πρόνοιας της «χρυσής εποχής» δεν ήταν απλά ένα μεγαλύτερο, μα ένα διαφορετικό Κράτος καθώς όχι μόνον διαμόρφωσε ένα πλέγμα πολιτικών που εξασφάλιζε την ανάπτυξη και την πλήρη απασχόληση, αλλά ανέδειξε σε αντικείμενα δημόσιας ρύθμισης μια σειρά ζητήματα που παραδοσιακά εθεωρούντο ότι ανήκουν στη σφαίρα του ιδιωτικού (ανεργία, ασθένεια, στέγη, όροι μίσθωσης της εργατικής δύναμης κτλ.) υπό το πρίσμα καθολικών δικαιωμάτων που πηγάζουν από την ιδιότητά των ατόμων ως πολίτες (Παλαιολόγος, 2006, σσ. 59-60). Στην περίοδο 1945-1975 συντελέστηκε μια αδιαμφισβήτητη πρόοδος από τη σκοπιά των κοινωνικών δικαιωμάτων και της μείωσης του χάσματος ανάμεσα στους πλούσιους και τους φτωχούς, με τις σκιές, τις ελλειπτικότητες και τις αντιφάσεις που μπορούν να επισημανθούν. (Heilbroner & Mildberg, 2010, σ. 309), (Μπιθυμήτρης, 2017, σ. 58).

4.2 Μετά τη «χρυσή εποχή»: Αμφισβήτηση και Νέες Συνθήκες

Την δεκαετία του 1970 η ισορροπία τομέων παραγωγής, κατανάλωσης και επενδύσεων θραύεται και μια νέα γενικευμένη κρίση εκδηλώνεται με συμβατικό σημείο εκκίνησης το 1973 (η λεγόμενη πετρελαϊκή). Χαρακτηριστικά της είναι η μείωση των ρυθμών ανάπτυξης και η μείωση του όγκου της βιομηχανικής παραγωγής, η θεαματική πτώση των επενδύσεων και η μαζική ανεργία που συνυπάρχει, πράγμα αδιανόητο για την κεϋνσιανή οικονομική ανάλυση, με τον αυξημένο πληθωρισμό (Κομνηνός, 1986, σ. 113). Ενδεικτικά, η βιομηχανική παραγωγή, λοκομοτίβα του φορντικού μοντέλου, κατακρημνίζεται κατά 10% μέσα σε ένα έτος ενώ το διεθνές εμπόριο πέφτει κατά 13% (Armstrong, Glyn, & Harrison, 1991, pp. 220-223). Οι προσπάθειες από την μεριά των κυβερνήσεων με κεϋνσιανά εργαλεία διαχείρισης της ανεργίας ή του πληθωρισμού εν πολλοίς απέτυχαν. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Hobsbawm «το βασικό για τις Δεκαετίες της Κρίσης δεν είναι ότι ο καπιταλισμός δε λειτούργησε πλέον τόσο καλά όσο στη Χρυσή Εποχή, αλλά ότι οι

δραστηριότητές του είχαν γίνει ανεξέλεγκτες. Κανείς δε γνώριζε πώς να αντιμετωπίσει τις ιδιοτροπίες της παγκόσμιας οικονομίας, ούτε διέθετε εργαλεία για να τις χειριστεί. Το κυριότερο εργαλείο για την αντιμετώπιση τέτοιων καταστάσεων στη Χρυσή Εποχή ήταν η κυβερνητική πολιτική, συντονισμένη σ' εθνικό ή διεθνές επίπεδο. Τώρα όμως το εργαλείο αυτό δε δούλευε.» (Hobsbawm, 2010, σ. 335)

Ταυτόχρονα από τις αρχές της δεκαετίας του 1970 και με αυξανόμενη ένταση, μια σειρά κοινωνικοοικονομικών αλλαγών και τάσεων άρχισε να μεταβάλλει το πλαίσιο μέσα στο οποίο είχε αναπτυχθεί και είχε αποκτήσει την ταυτότητά του το μεταπολεμικό Κράτος Πρόνοιας. Καταρχάς οι όροι ρύθμισης του κεφαλαίου, που επικρατούσαν πριν και περιέκλειαν το αναδιανεμητικό μοντέλο κοινωνικής πολιτικής μεταβλήθηκαν. Από τη μαζική παραγωγή του φορντικού μοντέλου των εθνικά οργανωμένων οικονομιών που στηρίζεται στην πλήρη απασχόληση και την συνεχή τόνωση της καταναλωτικής ζήτησης, περάσαμε στην ευέλικτη παραγωγή της διεθνούς ανταγωνιστικότητας που στηρίζεται στις καινοτομίες της τεχνολογίας, των διαφοροποιημένων προϊόντων και των υπηρεσιών, την ευέλικτη οργάνωση της εργασίας και την ύπαρξη οικονομιών με χαμηλό κόστος εργασίας (ιδιαίτερα Νοτιοανατολική Ασία) που οδηγούν στην διαμόρφωση ενός οιονεί διεθνούς καταμερισμού εργασίας. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο τα εμπόδια κίνησης των παραγωγικών συντελεστών ξεκίνησαν να αίρονται και γενικεύτηκε η κινητικότητα τους προς αναζήτηση πιο ανταγωνιστικών και κερδοφόρων αποτελεσμάτων. Αυτό με τη σειρά του καλλιέργησε τον φορολογικό ανταγωνισμό για την προσέλκυση περισσότερων και καλύτερων επενδύσεων, αλλάζοντας τα φορολογικά συστήματα και οδηγώντας σε πίεση τα κρατικά ταμεία. Το νέο υπόδειγμα της οικονομικής διαχείρισης, που προωθήθηκε από παλιούς και νέους διεθνούς οργανισμούς, έθετε στο προσκήνιο την πάση θυσία σταθερότητα των τιμών και τους ισοσκελισμένους προϋπολογισμούς, συνεπώς περιόριζε ή και ακύρωνε τη χρήση των παραδοσιακών εργαλείων άσκησης κρατικής οικονομικής πολιτικής, την νομισματική και την δημοσιονομική πολιτική.

Αλλαγές σαν τις παραπάνω έκαναν πολύ δύσκολο για τα εθνικά κράτη να διαχειρίζονται τα του οίκου τους με όρους κλειστής οικονομίας(κυρίως δηλαδή από την πλευρά της εγχώριας ζήτησης και ενίσχυσης του εισοδήματος) και στράφηκαν προς την μεριά της προσφοράς και των διαρθρωτικών αλλαγών, ιδιαίτερα στο κομμάτι της καλλιέργειας του νέου εργαζομένου που χρειάζονταν η μεταφορντική οικονομία (Jessop, 2000, σ. 176). Εξ ίσου σημαντικό: υπάρχει αρχικά

μια καθήλωση και μετά μια αντιστροφή στην αναλογία ενεργού(σε εργασία) και γηράσκοντος πληθυσμού, καθώς και μια αλλαγή στην παραδοσιακή πυρηνική οικογένεια, με την όλο και μεγαλύτερη προσέλκυση γυναικών στην αγορά εργασίας, την αύξηση των διαζυγίων και την αστικοποίηση που αλλάζει τους δεσμούς και τις αποστάσεις.

4.3 Το νεοφιλελεύθερο βλέμμα στην κρατική προστασία

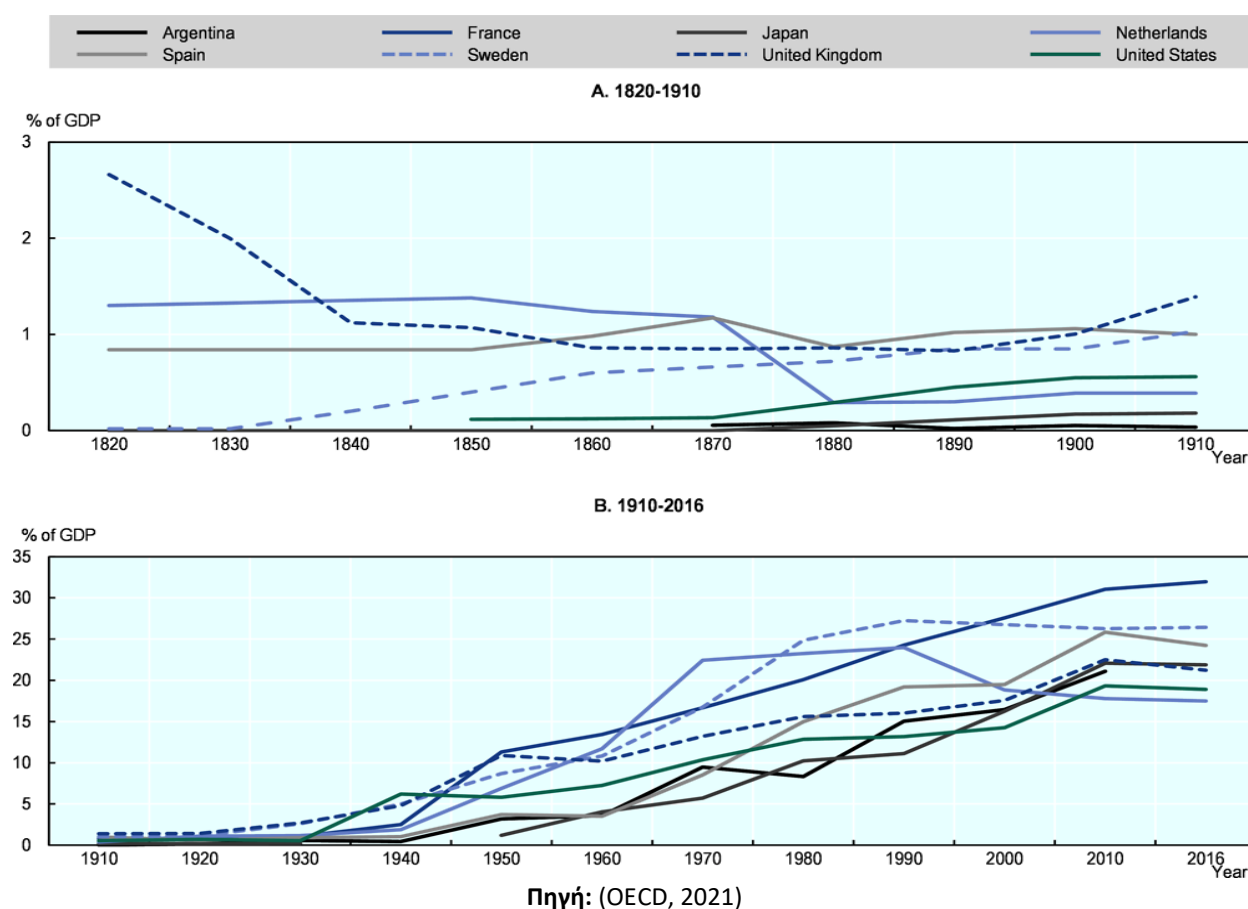
Έτσι επανήλθε στο προσκήνιο με νέα δυναμική και διαθέτοντας απτά επιχειρήματα η λεγόμενη νεοφιλελεύθερη κριτική, θέτοντας στο κέντρο της ανάλυσής της για την κρίση, την διόγκωση της κρατικής λειτουργίας και της παρεμβατικότητας στον τομέα της οικονομίας, ιδιαίτερα μέσα από την εκτεταμένη λειτουργία των κρατών πρόνοιας. Ο βασικός άξονας της κριτικής ήταν: Η δέσμευση πόρων από την κυβέρνηση για την λειτουργία μεγάλων κρατών πρόνοιας, όχι μόνον απέτρεψε την χρήση τους για επενδυτικούς/παραγωγικούς σκοπούς, όχι μόνον δημιούργησε δημοσιονομικά ελλείματα που εν πολλοίς καλύφθηκαν με εξωτερικό δανεισμό, αλλά ήταν και αναποτελεσματική καθώς δεν έκλεισε την ψαλίδα της ανισότητας και δημιούργησε παθητικούς και εξαρτημένους πολίτες. (Στασινοπούλου, 2006) Τρεις λοιπόν οι βασικές πολικές της κριτικής: α) το μέγεθος και τα δημοσιονομικά βάρη, β) η αποτελεσματικότητα και γ) τα αντικίνητρα για εργασία.

Σημαντικότερα στοιχεία που πρέπει να διαφυλάσσονται για την απρόσκοπτη λειτουργία της οικονομίας είναι κατά την νεοφιλελεύθερη μονεταριστική αντίληψη, η σταθερότητα των τιμών και η δημοσιονομική ισορροπία. Συνεπώς η ελαχιστοποίηση της κρατικής παρεμβατικότητας στο πεδίο της αγοράς, ώστε να μην στρεβλώνεται ο μηχανισμός των τιμών που τελικά οδηγεί στην στρέβλωση της κατανομής των παραγωγικών συντελεστών, και να περιοριστούν τα ελλείματα είναι εκ των ων ουκ άνευ.

Στοιχεία της κριτικής έχουν αμφισβητηθεί έντονα και κάποιες φορές πειστικά. Ιδιαίτερα τονίζεται το γεγονός ότι η κυριαρχία της νεοφιλελεύθερης αντίληψης για ανάγκη περιορισμού του Κράτους Πρόνοιας δεν αντανάκλαστηκε και στο κύριο, την μείωση των δαπανών για προστασία. Αντίθετα, η αποχώρηση του κράτους από το πεδίο της κοινωνικής προστασίας ήταν σχετικά περιορισμένη επειδή πάντοτε υπήρχε και υπάρχει η απαίτηση ενός ελάχιστου επιπέδου κοινωνικών υπηρεσιών/δαπανών για την αναπαραγωγή της εργασιακής δύναμης και την διατήρηση της κοινωνικής συνοχής μέσω της προώθησης ενός επιπέδου αναδιανομής. Απλώς διακόπηκε η

έντονη άνοδος του μεριδίου των κοινωνικών δαπανών στο ΑΕΠ, παρότι οι ανάγκες για κοινωνικές δαπάνες λόγω της γήρανσης του πληθυσμού και της οικονομικής στασιμότητας ήταν πολύ μεγαλύτερες σε σχέση με το παρελθόν. (Μανιάτης, 2014, σσ. 170-171) Για παράδειγμα στο διάγραμμα 1 βλέπουμε την εξέλιξη των κρατικών δαπανών για το διάστημα 1820-2016 για 8 οικονομίες. Η αυξητική τάση ανεξάρτητα από τις διακυμάνσεις είναι εμφανής και μόνον στα τελευταία χρόνια φαίνεται μία τάση σταθεροποίησης ή μικρής κάμψης.

Διάγραμμα 1: Δαπάνες ως ποσοστό του ΑΕΠ για 8 οικονομίες στο διάστημα 1820-2016

Κατά παρόμοιο τρόπο αμφισβητείται και η έντονη συσχέτιση της λειτουργίας συστημάτων κοινωνικής προστασίας με το δημόσιο χρέος, καθώς παρουσιάζεται το φαινόμενο χώρες με το μικρότερο χρέος να έχουν ταυτόχρονα μεγάλη κοινωνική δαπάνη ανά άτομο (μετρημένες σε μονάδες αγοραστικής δύναμης ώστε να είναι συγκρίσιμες) (Πετμετζίδου, 2013). Βέβαια σε αυτό πρέπει να ληφθεί υπόψιν και οι δομές των προνοιακών συστημάτων που κάθε άλλο παρά παρόμοιες είναι, τόσο σε επίπεδο οργάνωσης όσο και φιλοσοφίας, παρολαυτά ένας κανόνας που αίρεται ανάλογα με την χώρα δεν μπορεί να αποτελεί «νόμο».

Το σημαντικότερο κατά τη γνώμη μας στην κριτική του νεοφιλελευθερισμού, είναι το ζήτημα της αποτελεσματικότητας και της δημιουργίας αντικινήτρων. Κι αυτό γιατί τα επιχειρήματά του σε αυτά τα πεδία συναρθρώνουν σε πρόταση όχι απλώς μια «νέα» οικονομική πολιτική, αλλά μια νέα μορφή κοινωνικής συσσωμάτωσης (Καραλής, 2016).

Καταρχάς η έννοια της αποτελεσματικότητας, όπως αυτή τίθεται, είναι διττή. Η πρώτη αναφέρεται σε κάποια εύλογα συμπεράσματα σχετικά με την αναποτελεσματικότητα κάποιων ή όλων των δεσμών κοινωνικής προστασίας, να επιτύχουν του διακηρυγμένους σκοπούς τους (και πάλι όμως με κίνδυνο γενίκευσης). Δύσκολα για παράδειγμα θα αμφισβητήσει κάποιος την κριτική στην αποτελεσματικότητα του ελληνικού κράτους πρόνοιας (Πισσαρίδης, Βαγιανός, Βέττας, & Μεγήρ, 2020). Το έτερο όμως περιεχόμενο της αναποτελεσματικότητας είναι πιο ενδιαφέρον. Απευθύνεται κατά κύριο λόγο στο εάν και κατά πόσο το κράτος νομιμοποιείται να παρεμβαίνει στην οικονομία ακόμη και στις περιπτώσεις εκείνες, που οι παλιοί νεοκλασικοί αναγνώριζαν την αναγκαιότητα παρέμβασης. Σύμφωνα με αυτήν την θέση η αγορά σε οποιαδήποτε περίπτωση μπορεί να φέρει το καλύτερο δυνατό αποτέλεσμα τόσο από πλευράς ικανότητας όσο και από πλευράς δικαιοσύνης (Χλέτσος, σσ. 9-10). Κατά συνέπεια η νεοφιλελεύθερη θεωρία αμφισβητώντας ενεργά τον κρατικό παρεμβατισμό όπως αυτός διαμορφώθηκε την περίοδο ανάπτυξης του κράτους πρόνοιας οριοθετεί ένα καινούργιο μοντέλο οργάνωσης της κοινωνίας το οποίο θα βασίζεται αποκλειστικά στο ατομικό-ιδιωτικό και στις δυνάμεις της αγοράς. Εφόσον η κοινωνία συγκροτείται στη βάση των ατομικών συμφερόντων¹² και τα άτομα κοινωνικοποιούνται μέσα από τους μηχανισμούς της αγοράς το κράτος θα πρέπει να αποσυρθεί από την οικονομία αφήνοντας την αγορά να είναι ο κυρίαρχος παράγοντας. Άλλωστε η τελευταία μέσα από την λειτουργία του μηχανισμού των τιμών «εκκαθαρίζει» τα συμφέροντα με τον αποτελεσματικότερο τρόπο. Προσοχή όμως: το Κράτος ως υποκείμενο για την κλασική νεοφιλελεύθερη αντίληψη και ιδιαίτερα για την ευρωπαϊκή μορφή της, έχει διπλή υπόσταση με σαφή διαχωρισμό των μερών της: πολιτικό υποκείμενο και οικονομικό υποκείμενο. Αυτό που πρέπει να αποσυρθεί είναι το οικονομικό κράτος, ενώ το πολιτικό κράτος πρέπει όχι μόνον να παραμένει αλλά και να ισχυροποιηθεί (Χλέτσος). Κατά τον Φουκώ (Foucault, 2012, σ. 133) η νεοφιλελεύθερη θεώρηση αναγνωρίζει ότι η ελευθερία της αγοράς και η διατήρησή της απαιτεί μια ενεργή κι εξαιρετικά

¹² Με τα λόγια του ωφελιμιστή Bentham, στον οποίον ο νεοφιλελευθερισμός χρωστά πολλά: «Η κοινωνία είναι ένα φανταστικό σώμα (...) είναι μάταιο να μιλάμε για το συμφέρον της κοινωνίας, χωρίς να αντιλαμβανόμαστε το συμφέρον του ατόμου» (Μηλιός, Οικονομάκης, & Λαπατσιώρας, 2009, σ. 26)

επαγρυπνούσα πολιτική, που θα ασκεί παρεμβατική διακυβέρνηση στην κοινωνία μέσω ρυθμιστικών και καταστατικών δράσεων (Οικεν) και θα επιδρά όχι στους μηχανισμούς της αγοράς αλλά στην εξασφάλιση των συνθηκών της, με στόχο την σταθερότητα των τιμών και την συνεχή βελτίωση της ανταγωνιστικότητας. Είναι αυτό που ο Χάγιεκ περιέγραφε ως ένα ισχυρό μα περιορισμένο κράτος που θα ρυθμίζει μέσω προσεκτικής νομοθεσίας το κανονιστικό πλαίσιο της αγοράς εξασφαλίζοντας τον ανταγωνισμό. (Schmidt & Woll, 2013, pp. 118-119) ή αυτό που ο Rustow ονόμασε με πιο ακραίο λόγο το κράτος ως «αστυνομία της αγοράς» (Bonfeld, 2019, σ. 2). Κατά τον Χάγιεκ ένα , ακόμα και εκτεταμένο σύστημα προστασίας, είναι συμβατό με αυτό το Κράτος αρκεί να έχει ουδέτερο αποτύπωμα στην οικονομική ανάπτυξη και να μην νοθεύει τον ανταγωνισμό (Hayek, Ο Δρόμος προς την Δουλεία, 2013).

Κι αυτό μας φέρνει στο δεύτερο βασικό σημείο της κριτικής: στη δημιουργία αντικινήτρων καθώς, θεωρεί η νεοφιλελεύθερη σκέψη, ότι η κρατική προστασία ωθεί τα άτομα στη μη ενεργή προσπάθεια ένταξης στην αγορά εργασίας, καθώς μειώνεται η οριακή ροπή για εργασία και αναπτύσσεται η κουλτούρα της εξάρτησης από τα κρατικά επιδόματα (Χλέτσος, 2011, σ. 232). Συγχρόνως μέσα από εξισωτικές μεταβολές, που επιχειρείται με την αναδιανεμητική λειτουργία της κοινωνικής προστασίας, στην προσωπική κατανομή του εισοδήματος προκαλούνται αρνητικές συνέπειες στην παραγωγική προσπάθεια (παραγωγικότητα της εργασίας) και την ανάπτυξη δεξιοτήτων από τα άτομα (επένδυση σε ανθρώπινο κεφάλαιο), καθώς πραγματοποιούνται μέσω πολιτικών οι οποίες θεωρούνται αντίθετες από την ορθολογική οικονομική θέσμιση και συμπεριφορά, που εξασφαλίζει η αγορά (Μανιάτης, 2014, σ. 43). Θεωρείται τελικά ότι η προστασία που παρέχεται μέσω των κοινωνικών παροχών δημιουργεί δυσκαμψίες στη λειτουργία της αγοράς εργασίας και η αύξηση των φόρων που απαιτεί η χρηματοδότηση των κοινωνικών δαπανών δημιουργεί στρεβλώσεις στον μηχανισμό των τιμών (Dreze & Malinvaud, 1994, p. 95). Στα πλαίσια αυτά μια κοινωνική πολιτική που δρα ως αντίβαρο στις συνέπειες της οικονομικής πολιτικής και στρεβλώνει τους μηχανισμούς της δεν μπορεί να είναι θεμιτή. Ταυτόχρονα, κάθε εξισωτική της διάσταση αντιβαίνει στον πυρήνα του μηχανισμού των τιμών που είναι η εξισορρόπησή τους μέσω της διαφοροποίησης που προσφέρει ο ανταγωνισμός (Foucault, 2012, σσ. 143-144). Άλλωστε για τους νεοφιλελεύθερους η ιδανική ελεύθερη λειτουργία του ατόμου μέσα στην ελεύθερη αγορά όχι μόνον δεν έχει τίποτα κοινό με οποιαδήποτε άλλη μορφή ισότητας πλην αυτής ενώπιον του νόμου, αλλά είναι καταδικασμένη να παράγει ανισότητες. (Hayek, Το

Σύνταγμα της Ελευθερίας, 2008). Έτσι κάθε εξισωτική κίνηση που επιχειρείται¹³ και κατευθύνεται προς της εξίσωση εισοδημάτων ή την καθολική κάλυψη και αντιμετώπιση κινδύνων, δεν μπορεί να αποτελεί αντικείμενο των πολιτικών κοινωνικής προστασίας. Αντίθετα η ατομικοποίηση των μέτρων, που στηρίζονται αφενός μεν στην παροχή που εξασφαλίζει ένα ζωτικό ελάχιστο σε όσους μόνιμα ή παροδικά βρίσκονται έξω από την αγορά εργασίας, αφετέρου δε στον εμπλουτισμό του ατομικού ανθρώπινου κεφαλαίου ώστε το άτομο να μπορεί να αποκτήσει την ευελιξία και τις δεξιότητες που απαιτούνται για την πορεία του στην *απασχολησιμότητα*, είναι οι αναγκαίες πολιτικές που πρέπει να περιλαμβάνει η κοινωνική προστασία. Όπως το θέτει εύστοχα ο Φουκώ (Foucault, 2012), δεν χρειάζεται να διασφαλίζει γενικά στα άτομα μια κοινωνική κάλυψη των κινδύνων, αλλά να τους παραχωρεί ένα είδος οικονομικού χώρου, εντός του οποίου μπορούν να αναλάβουν και να αντιμετωπίσουν ατομικά αυτούς τους κινδύνους.

¹³ Πέραν από την εξασφάλιση *ισότητας δύναμης* όπως πχ. πολιτικές για ισότιμη αντιμετώπιση των φύλων, που είναι όχι μόνον θεμιτές αλλά και αναγκαίες (Καραμεσίνη, 2012, p. 45)

4.4 Επανανοηματοδότηση των εννοιών και το μοντέλο της κοινωνικής επένδυσης.

A. Τα δίπολα

Δεδομένων των παραπάνω, δηλαδή από τη μία των αντικειμενικών αλλαγών που τίθενται επί τάπητος στη βάση των νέων συνθηκών και προκλήσεων του οικονομικού και κοινωνικού γίνεσθαι, από την άλλη της ειδικής βαρύτητας της νεοφιλελεύθερης κριτικής, ανεξάρτητα αν προσδιορίζεται έτσι στον δημόσιο διάλογο¹⁴, έχουν ανακύψει τάσεις, όχι κατ' ανάγκην αντιθετικές μα εν δυνάμει συμπληρωματικές. Πριν τις αναδείξουμε να τονίσουμε ότι δεν πρόκειται για έναν μη αναγκαίο διάλογο στον οποίον κάποια πλευρά στερείται επιχειρημάτων, τουλάχιστον στην βάση της δικής της οπτικής. Αν θεωρήσουμε ότι ήδη από τη δεκαετία του 90 στην Ευρωπαϊκή Ένωση τα πλαίσια του ανταγωνισμού από τη μία και των μακροοικονομικών πολιτικών από την άλλη αντιμετωπίζονται μεταξύ τους ως υποκατάστατα (Fitoussi & Saraceno, 2004), είναι λογικό η δόμηση της ανταγωνιστικότητας της Ευρωπαϊκής Αγοράς να περνάει από τους αυστηρούς περιορισμούς του Σύμφωνου Σταθερότητας και Ανάπτυξης και του Δημοσιονομικού Συμφώνου, που οδηγεί στον «εξορθολογισμό» των δαπανών και στην επένδυση των εξοικονομημένων σε διαρθρωτικές αλλαγές, που ρυθμίζουν το πλαίσιο λειτουργίας της αγοράς. Με τη σειρά τους θα οδηγήσουν στην ανάπτυξη μέσα από την οποία θα επιτευχθεί το μέγιστο δυνατό της κοινωνικής ευημερίας. Από την άλλη αν η κοινωνική διάσταση της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης θεωρείται εξίσου σημαντική με την οικονομική, κι εφόσον οι περικοπές αδυνατίζουν τα συστήματα προστασίας και πρόνοιας και οδηγούν στην αύξηση της φτώχειας και του αποκλεισμού, φαίνεται λογικό για αυτή τη συλλογιστική ότι ο στόχος σύγκλισης των κοινωνικών προτύπων προς ένα σύγχρονο Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Μοντέλο που δεν θα αφήνει κανέναν πίσω είναι εξίσου πρωταρχικός με τους οικονομικούς. (Σακελλαρόπουλος, 2011)

Το πρώτο ζήτημα που ανακύπτει στο διάλογο είναι άμεσα συνυφασμένο με το δίπολο **καθολικές** παροχές κοινωνικής προστασίας (universal) ή **επιλεκτικές** παροχές (means tested) έπειτα από **έλεγχο**. Η καθολικότητα δομείται στην αναγνώριση κοινωνικού δικαιώματος σε κάθε πολίτη αλλά

¹⁴ Στις 24/2/2012 στην Wall Street Journal ο τότε Ευρωπαίος Κεντρικός Τραπεζίτης Μάριο Ντράγκι δήλωσε για το ευρωπαϊκό κοινωνικό μοντέλο, κάτι αρκετά σαφές: Είναι ήδη νεκρό. Και συνέχισε ότι με δεδομένο ότι δεν υπάρχει εναλλακτική στα μέτρα λιτότητας, αυτό θα συνεπάγεται αναγκαστικά εγκατάλειψη ενός κοινωνικού μοντέλου που βασίζεται στην ασφάλεια της εργασίας και τα γενναιόδωρα κοινωνικά επιδόματα. Ο Ντράγκι ανέφερε μάλιστα και την φράση του τον Dornbusch: «οι Ευρωπαίοι είναι τόσο πλούσιοι που έχουν την πολυτέλεια να πληρώσουν τους πάντες που δεν εργάζονται» – δηλώνοντας ότι αυτό δεν μπορεί ισχύει πλέον. (Natali, 2015, p. 248)

δεν συνεπάγεται υποχρεωτικά επίπεδη ομοιογένεια και ομοιόμορφη αντιμετώπιση. Μπορεί δηλαδή να περιλαμβάνει κρατικές υπηρεσίες καθολικού χαρακτήρα (υγεία, εκπαίδευση, φροντίδα) ή την εθνική σύνταξη, αλλά και κατηγορική αντιμετώπιση μεταξύ δικαιούχων (Δημουλάς Κ. , 2017, σ. 10). Η αρχή όμως πίσω από τέτοιες διακρίσεις είναι «να αντιμετωπίζονται διαφορετικές περιπτώσεις με διαφορετικό τρόπο», χωρίς να υπονοείται καμία αξιολόγηση της αξίας του αιτούντος. Αντίθετα, στον προσανατολισμό με βάση την κατηγορία υπάρχουν ρητοί ή σιωπηροί έλεγχοι άξιας/αναξιοκρατίας. Φυσικά, όταν εξετάζουμε συγκεκριμένες περιπτώσεις, η διάκριση σπάνια είναι τόσο σαφής όσο αυτή. Ακόμη και σε μέρη όπου ένα ελάχιστο επίπεδο υποστήριξης θεωρείται δικαίωμα, βρίσκουμε συχνά μια σιωπηρή αξιολόγηση, ειδικά όσον αφορά τους αρτιμελείς φτωχούς. (Bonny & Bosco, 2002, p. 89)

Το είδος των καθηκόντων που αναλαμβάνουν οι ωφελούμενοι στοχεύει συνήθως στην εργασιακή τους ένταξη ώστε να συνεχίζουν να λαμβάνουν την παροχή και μπορεί να περιλαμβάνουν την εγγραφή τους σε κάποιο γραφείο εύρεσης εργασίας, την υποχρέωση να αποδεχτούν κάποια θέση εργασίας ή την εκπαίδευση ώστε να βελτιώσουν το ανθρώπινο κεφάλαιό τους, ενώ μπορούν να λειτουργούν ως παράγοντες «ώθησης» (που υποδηλώνουν κατά κάποιο τρόπο τιμωρητικά ή πειθαρχικά μέτρα) και παραγόντων «έλξης» με τη μορφή κινήτρων ή στρατηγικών ενεργοποίησης (Heikkila, 1999). Η λογική της εξατομίκευσης βασίζεται σε δύο απόψεις: από τη μία πλευρά στην άποψη ότι η λήψη επιδοτήσεων μπορεί να προκαλέσει παθητικότητα και εξάρτηση στους δικαιούχους άρα πρέπει να αμβλυνθούν με την εισαγωγή κινήτρων και καθηκόντων ενεργοποίησης. Από την άλλη είναι η υπόθεση ότι οι ικανοί για εργασία δικαιούχοι πρέπει να «κερδίζουν» την υποστήριξη συμπεριφερόμενοι σύμφωνα με τις κοινωνικές και οικονομικές προσδοκίες (Bonny & Bosco, 2002, p. 92). Στην δεύτερη περίπτωση η κατάστασή τους αντιμετωπίζεται επί της ουσίας ως προϊόν λάθος επιλογών και στάσεων και η αντιμετώπιση παίρνει τον χαρακτήρα εξώθησης στην εργασία (workfare).

Εν συνεχεία ανακύπτει το ζήτημα του σημείου στο οποίο βρίσκεται η ισορροπία μεταξύ της προσωπικής ελευθερίας και της προσέγγισης που προκαθορίζει το εύρος των επιλογών και επιβάλλει μια καθορισμένη συμπεριφορά. Για παράδειγμα, η απαίτηση της προθυμίας για ενεργή αναζήτηση εργασίας, η οποία επιβάλλεται στους δικαιούχους εισοδηματικής στήριξης μπορεί να αποτελέσει ένα θετικό κίνητρο – ένα μέσο για την επίτευξη κοινωνικής ένταξης και την ανάπτυξη προσωπικών δεξιοτήτων. Μπορεί όμως να είναι ένας περιορισμός που εμποδίζει τους αποδέκτες

να αναζητήσουν εργασία που ανταποκρίνεται στα προσόντα τους και τις επιθυμίες τους. Στα πλαίσια αυτού του διπόλου εμφανίζεται μια ακόμα αντίθεση: αυτή μεταξύ των «παθητικών» και των «ενεργητικών» μέτρων. Τα μεν πρώτα έρχονται να επιδράσουν σε καταστάσεις ήδη παγιωμένες τα δε δεύτερα να «προλάβουν» την αρνητική κατάσταση. Υπάρχει όμως και άλλη μια διάσταση. Τα ενεργητικά μέτρα στοχεύουν κατά βάση στην ένταξη στην αγορά εργασίας ως προαπαιτούμενο για την βελτίωση της ζωής του κάθε δικαιούχου προστασίας. Κι ενώ πράγματι είναι σημαντικός παράγοντας δεν είναι όμως ο μόνος. Περισσότερη εργασία δεν σημαίνει υποχρεωτικά και λιγότερη φτώχεια (Vandenbroucke, 2002, p. ix). Εδώ λοιπόν εμφανίζεται η αναγκαιότητα των «παθητικών» μέτρων που έρχονται να λειτουργήσουν ως δίκτυ ασφαλείας.

B. Η κοινωνική επένδυση: μια ευκαιρία για σύνθεση

Αν και η υιοθέτηση της έννοιας της κοινωνικής επένδυσης είναι σχετικά πρόσφατη στην Ευρωπαϊκή Ένωση, η ιστορία της ξεκινάει από το 1930 στη Σουηδία όπου δύο σοσιαλδημοκράτες η Alva και ο Gunnar Myrdal στην αντιπαράθεσή τους με τους συντηρητικούς ανέπτυξαν μια νέα αντίληψη για την κοινωνική πολιτική προσανατολισμένη στην αποτελεσματική οργάνωση της παραγωγής και της οικογένειας, που θα είχε όχι το χαρακτήρα κόστους αλλά επένδυσης στην κοινωνία. (Morel, Palier, & Palme, 2012, p. 3)

Για την ΕΕ η κοινωνική επένδυση αφορά πολιτικές που έχουν σχεδιαστεί για να ενισχύσουν τις δεξιότητες και τις ικανότητες των ανθρώπων και να τους υποστηρίξουν να συμμετέχουν πλήρως στην απασχόληση και την κοινωνική ζωή. Οι βασικοί τομείς πολιτικής περιλαμβάνουν την εκπαίδευση, την ποιοτική φροντίδα των παιδιών, την υγειονομική περίθαλψη, την κατάρτιση, τη βοήθεια για την αναζήτηση εργασίας και την αποκατάσταση. Περιλαμβάνει δηλαδή σχεδόν όλες τις λειτουργίες που υπάγονται στην κοινωνική προστασία και ειδικότερα στην κοινωνική φροντίδα, και υπό την έννοια αυτή αποτελεί έναν νέο προσανατολισμό της κοινωνικής πολιτικής.

Τα βασικά χαρακτηριστικά που διέπουν το πρότυπο αυτό είναι:

- η δια βίου μάθηση και η ευελιξία προσαρμογής στις διαρκώς μεταβαλλόμενες συνθήκες,
- η έμφαση στην πρόληψη των μελλοντικών κινδύνων,

- οι έννοιες του ανθρώπινου κεφαλαίου και της ατομικής ευθύνης που τελικά προσδιορίζουν τα κοινωνικά προβλήματα ως εξαγόμενα της ανισότητας των ευκαιριών και της αδυναμίας του ατόμου να ανταποκριθεί στις προκλήσεις της οικονομίας της γνώσης και της ευελιξίας.

Σε αυτό το πλαίσιο η φτώχεια και η μειονεξία δεν είναι κυρίως αποτέλεσμα δομικών ανισοτήτων, αλλά κυρίως ανισοτήτων δύναμης που οδηγούν στην αδυναμία προσαρμογής των ατόμων στις μεταβαλλόμενες συνθήκες της παγκοσμιοποιημένης, μεταφορντικής κοινωνίας. Ενώ ο νέος προσανατολισμός της κοινωνικής πολιτικής αντικαθιστά το «υψηλό κόστος παθητικών επιδομάτων» από προγράμματα που «ενεργοποιούν» το άτομο, αυξάνουν την οικονομική αποδοτικότητα και στοχεύουν στην αντιμετώπιση της φτώχειας. Η υποκείμενη ιδέα είναι ότι η επένδυση σε ανθρώπινο κεφάλαιο και η εξώθηση όλων προς την εργασία αποτελούν το δρόμο προς την ευημερία τόσο του ατόμου όσο και της κοινωνίας .

Η ιδέα της κοινωνικής επένδυσης κατά την Jenson (Jenson, 2012) είναι μια «οιωνοί-έννοια»(quasi-concept) κι επιτρέπει πολλαπλές ερμηνείες. Στον Giddens για παράδειγμα οι στρατηγικές της κοινωνικής επένδυσης έρχονται να αντικαταστήσουν τις παραδοσιακές προνοιακές στρατηγικές (Giddens, 1999) οι οποίες αποκτούν δευτερεύουσα σημασία. Η αντίθετη θέση (Vandenbroucke, 2011, σσ. 5-6) συνθέτει και υποστηρίζει ότι η κοινωνική επένδυση μπορεί να είναι αποδοτική μόνο αν ιδωθεί ως ένας από τους δύο πυλώνες ενός ενεργού κράτους πρόνοιας, με τον άλλον να είναι στρατηγικές παραδοσιακής προστασίας («παθητικές»). Ο επενδυτικός πυλώνας θα λειτουργεί προληπτικά, εμποδίζοντας τις προκλήσεις να μετουσιωθούν σε προβλήματα, ο προστατευτικός πυλώνας, θα διαχειρίζεται τις συνέπειες κινδύνων που πραγματώνονται.

Τον τρόπο με τον οποίο τα παραπάνω αντανakλώνται σε επίπεδο ΕΕ θα το δούμε στο επόμενο κεφάλαιο.

5. Η Κοινωνική Προστασία στην ΕΕ μετά το 1990

5.1 Πριν την Στρατηγική της Λισσαβόνας

Η λεγόμενη κοινωνική διάσταση της ενιαίας αγοράς έχει καλύψει μεγάλο μέρος των εξαγγελιών και δεσμεύσεων από μεριάς οργάνων της ΕΕ, η προώθηση και η υλοποίηση όμως συγκεκριμένων μέτρων χαρακτηρίζεται από παλινωδίες και αντιφάσεις.

Ήδη από το 1989 αφενός μεν με το ψήφισμα του Συμβουλίου της 29/09¹⁵, που αναγνωρίζει την ανάγκη καταπολέμησης του κοινωνικού αποκλεισμού και παροτρύνει για λήψη μέτρων σε τομείς της κοινωνικής προστασίας, αφετέρου δε με τον Κοινοτικό Χάρτη των Θεμελιωδών και Κοινωνικών Δικαιωμάτων των Εργαζομένων (08-09/12) που φιλοδοξεί να καθορίσει μία βάση κοινωνικών δικαιωμάτων¹⁶ και διατυπώνει (άρθρο 10) την ανάγκη Κοινωνικής Προστασίας τόσο για εργαζόμενους όσο και για μη-εργαζόμενους (Ευρωπαϊκή Επιτροπή, 1990), διαπιστώνεται η ανάγκη ισορροπίας ανάμεσα στην κοινωνική και την οικονομική διάσταση την ενιαίας αγοράς, ώστε να προωθηθεί η κοινωνική συναίνεση που «αποτελεί ουσιώδη προϋπόθεση για την εξασφάλιση σταθερής οικονομικής ανάπτυξης».

Το 1992 στη συνθήκη του Μάαστριχτ, με το προσάρτημα του «Πρωτοκόλλου για την Κοινωνική Πολιτική»¹⁷ τέθηκαν οι βάσεις για μια υπερεθνική προσέγγιση στην Κοινωνική Προστασία ενώ στη Λευκή Βίβλο για την Ευρωπαϊκή Κοινωνική Πολιτική¹⁸ εισάγεται η έννοια των *ενεργητικών μέτρων προώθησης στην απασχόληση*, σε αντιδιαστολή με τα *παθητικά μέτρα διατήρησης εισοδήματος* (Φερόνας, 2022, σ. 63). Ο Χάρτης των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της ΕΕ με την αναγνώριση στο άρθρο 34 δικαιωμάτων κοινωνικής ασφάλισης και κοινωνικής αρωγής σε όσους δεν διαθέτουν επαρκείς πόρους είναι η τελευταία μεγάλη παρέμβαση πριν την διαμόρφωση της στρατηγικής της Λισσαβόνας.

¹⁵ <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/?uri=OJ:C:1989:277:TOC>

¹⁶ Και όχι μία δέσμη Κοινωνικών δικαιωμάτων

¹⁷ <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/PDF/?uri=CELEX:11992M/TXT&from=EN>

¹⁸ <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/16dfe2c0-7fc9-4079-9481-e5de54a3805a/language-en>

5.2 Η Στρατηγική της Λισσαβόνας

Με την Στρατηγική της Λισσαβόνας τέθηκε ο φιλόδοξος στόχος να καταστεί η ΕΕ μέχρι το 2010 «η πιο δυναμική και ανταγωνιστική οικονομία της γνώσης στο κόσμο, ικανή για βιώσιμη οικονομική ανάπτυξη με περισσότερες και καλύτερες θέσεις εργασίας και μεγαλύτερη κοινωνική συνοχή» (European Council, 2000) χωρίς όμως να παραμελήσει τον εκσυγχρονισμό του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Μοντέλου ώστε «η ανάδυση αυτής της νέας οικονομίας να μην επιτείνει τα υφιστάμενα κοινωνικά προβλήματα της ανεργίας, της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού» (European Council, 2000). Η ΣτΛ αναφερόταν ξεκάθαρα στη μετάβαση προς το ενεργό κράτος πρόνοιας (Vandenbroucke, 2002, p. ix) σε αντιδιαστολή με το παραδοσιακό (παθητικό) κράτος πρόνοιας, ενώ η κοινωνική πολιτική αντιμετωπίστηκε ως παραγωγικός συντελεστής που συμβάλει στην οικονομική ανάπτυξη και την αύξηση της απασχόλησης, ενώ παράλληλα ενισχύει την κοινωνική συνοχή κυρίως μέσω της ένταξης στην αγορά εργασίας (Esping-Andersen, 2002, p. 20). Έτσι η έμφαση μετατοπίζεται (περαιτέρω) προς τις ενεργητικές έναντι των παθητικών πολιτικών, την επένδυση στο ανθρώπινο κεφάλαιο έναντι της αναδιανομής και της άμεσης παροχής της κοινωνικής προστασίας και την ισότητα ευκαιριών έναντι της ισότητας των αποτελεσμάτων. Βασική παραδοχή ήταν η διαπίστωση ότι η οικονομική ανάπτυξη, η αύξηση της απασχόλησης και η κοινωνική συνοχή δε συνιστούν αντιφατικούς αλλά αλληλοσυμπληρούμενους και αμοιβαία ενισχυόμενους στρατηγικούς στόχους (Φερόνας, 2013, σ. 69). Η ΣτΛ για την επίτευξη του στρατηγικού στόχου της κοινωνικής συνοχής, έθεσε έναν στόχο (υπερφιλόδοξο και μη ποσοτικοποιημένο): την δραστική μείωση της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού μέχρι το 2010 και σαν βασικό εργαλείο για την συνεργασία των κμ στο πεδίο της προστασίας και της ένταξης, την Ανοικτή Μέθοδο Συντονισμού (ΑΜΣ)¹⁹.

Όσον αφορά το πρώτο, σύμφωνα με την Eurostat, όχι μόνον η φτώχεια δεν μειώθηκε δραστικά, αλλά από 15% το 2000 αυξήθηκε στο 16,2% το 2010 για τις 15 χώρες που συμφώνησαν τη ΣτΛ, ενώ αν το δούμε για την ΕΕ27 ήταν στο 16,4%. Από την άλλη το ΑΜΣ όντας «ήπια» διαδικασία

¹⁹ Η ανοικτή μέθοδος συντονισμού (ΑΜΣ) στην Ευρωπαϊκή Ένωση (ΕΕ) μπορεί να περιγραφεί ως μια μορφή μη δεσμευτικού δικαίου. Είναι μια μορφή διαμόρφωσης διακυβερνητικής πολιτικής η οποία δεν απορρέει από δεσμευτικά νομοθετικά μέτρα της ΕΕ και δεν απαιτεί από τις χώρες της ΕΕ να προβλέψουν ή να τροποποιήσουν νομοθεσία τους. Η ΑΜΣ, η οποία δημιουργήθηκε αρχικά τη δεκαετία του '90 στο πλαίσιο της πολιτικής απασχόλησης και της διαδικασίας του Λουξεμβούργου, θεσπίστηκε ως εργαλείο της στρατηγικής της Λισσαβόνας (2000).

χωρίς δεσμευτικότητα, δεν μπορεί να επιβάλει πολιτικές και δεν προβλέπει κυρώσεις κατά των κμ που δεν ανταποκρίνονται στην επίτευξη των στόχων (που έχουν συναποφασίσει) ενώ εγνωσμένα προβλήματα συντονισμού και οργάνωσης, οδήγησαν τελικά σε αναθεώρηση της ΑΜΣ το 2006 με στόχο τον εξορθολογισμό της. Διακριτές είναι τέλος και οι φωνές που προσάπτουν έλλειμμα δημοκρατικής νομιμοποίησης και αδιαφάνεια στην Μέθοδο (Πρέκα, 2009, σ. 147) ενώ κατά άλλους η λειτουργία της ΑΜΣ διαμορφώνει την ατζέντα της συζήτησης στα μέτρα του νεοφιλελεύθερου λόγου και στοχεύει στην προώθηση λύσεων που προσαρμόζουν τις πολιτικές κοινωνικές προστασίας στις απαιτήσεις της αγοράς (Kroger, 2009)

Η κοινωνική διάσταση της ΣτΛ τελικά αμφισβητήθηκε έντονα στο πλαίσιο της ενδιάμεσης αξιολόγησής της. Το 2004 η έκθεση Kok συνέστησε να δοθεί πρωταρχική προτεραιότητα στις πολιτικές ανάπτυξης και απασχόλησης (Vandenbroucke, 2011, p. 5) και τελικά το 2005 οδηγηθήκαμε στην Νέα Στρατηγική για την Ανάπτυξη και την Απασχόληση, στην οποία όμως καταργήθηκε η αυτονομία της κοινωνικής πολιτικής που εντάσσονταν στον ανεξάρτητο πυλώνα της κοινωνικής συνοχής της ΣτΛ, αφού τελικά εντάχθηκε στον πυλώνα της απασχόλησης. Στην Νέα Στρατηγική η «θεσμική ασυμμετρία μεταξύ της οικονομικής και κοινωνικής πολιτικής και η πολιτική επιλογή για ενδυνάμωση της κοινωνικής πολιτικής μέσω της οικονομικής ανάπτυξης συνεχίστηκε» (Φερόνας, 2013, σ. 72).

5.3 Η Στρατηγική Ευρώπη 2020

Μεσούσης της κρίσης που ανέδειξε τις διαρθρωτικές αδυναμίες της ευρωπαϊκής οικονομίας, και για την υπέρβασή τους, υιοθετήθηκε η στρατηγική **Ευρώπη 2020**, ως η νέα στρατηγική δεκαετίας (2011-2020), θέτοντας ως πρωταρχικό στόχο την έξυπνη, διατηρήσιμη και χωρίς αποκλεισμούς ανάπτυξη, με υψηλά επίπεδα απασχόλησης, παραγωγικότητας, ανταγωνιστικότητας και κοινωνικής συνοχής (European Commission, 2010). Η Ευρώπη 2020, ενδυνάμωσε την κοινωνική διάσταση της Αναθεωρημένης ΣτΛ, επανάφερε την καταπολέμηση της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού στο επίκεντρο της ευρωπαϊκής πολιτικής και θέσπισε για πρώτη φορά ποσοτικούς στόχους, τόσο σε ευρωπαϊκό όσο και σε επίπεδο κμ, ενώ προσδιόρισε κατευθυντήριες γραμμές για την επίτευξή τους. Η αναγνώριση συγκεκριμένων ποσοτικών στόχων αποτέλεσε θετικότατο κι ελπιδοφόρο βήμα καθώς έκανε σαφή την πρόθεση οι προτεραιότητες κοινωνικής

πολιτικής να έχουν status αντίστοιχο με τις άλλες οικονομικές και πολιτικές προτεραιότητες της Ένωσης.

Μεταξύ των στόχων, που άπτονται άμεσα ή έμμεσα της Κοινωνικής Προστασίας και Φροντίδας, ήταν έως το 2020:

- το 75%(70% εθνικός στόχος) του πληθυσμού μεταξύ 20-64 να έχει απασχόληση,
- να μειωθεί ο αριθμός των ατόμων που κινδυνεύουν από φτώχεια κατά 20 εκ (450000 εθνικός στόχος),.
- να περιοριστεί η σχολική διαρροή σε ποσοστό μικρότερο του 10%(9,7%), ενώ 40%(32%) των νέων να έχει πτυχίο τριτοβάθμιας εκπαίδευσης.

Η συνολική αρχιτεκτονική της *Ευρώπης 2020* συμπληρώνεται και με μια ισχυρότερη διακυβέρνηση, που ενισχύει περαιτέρω τον έλεγχο και την επιτήρηση της οικονομικής και δημοσιονομικής πολιτικής, συνδέοντας την *Ευρώπη 2020* με το Σύμφωνο Σταθερότητας και Ανάπτυξης . Ο διακυβερνητικός συντονισμός εντάσσεται στο *Ευρωπαϊκό Εξάμηνο*, του οποίου βασική προτεραιότητα είναι η παρακολούθηση και ο συντονισμός της οικονομικής και δημοσιονομικής πολιτικής. Θέτοντας την πρωταρχική του εστίαση στην ενίσχυση της οικονομικής διακυβέρνησης, ιδιαίτερα κατά την περίοδο της κρίσης και της επακόλουθης υιοθέτησης πολιτικών λιτότητας, οδήγησε στην περιθωριοποίηση όποιων ζητημάτων κοινωνικής πολιτικής θα μπορούσαν να αναδειχθούν, και αδυνάτισε ο ρόλος του ως δυνητικό «παράθυρο ευκαιρίας», για ενισχυμένο συντονισμό στο κοινωνικό πεδίο (Φερώνας, 2013). Παρόλα αυτά κι ενώ αρχικά κυριάρχησαν οι δημοσιονομικοί στόχοι, μετά το 2012 αυξήθηκε η αναφορά σε ζητήματα σχετικά με την κοινωνική προστασία και ένταξη.

Εντωμεταξύ η Ευρωπαϊκή Επιτροπή το 2013 έθεσε σε λειτουργία το Πακέτο Κοινωνικής Επένδυσης (Social Investment Package) , καλώντας τα κμ να δώσουν μεγαλύτερη έμφαση στην κοινωνική επένδυση. Στην ανακοίνωση που το συστήνει τονίζεται χαρακτηριστικά πως η κοινωνική επένδυση πρέπει να συμβάλλει στην «προετοιμασία» των ανθρώπων να αντιμετωπίζουν τους κινδύνους της ζωής, κι όχι απλά να «αποκαθιστούν» τις συνέπειες (Leruth, 2017, p. 189). Καλεί στον εκσυγχρονισμό των κοινωνικών πολιτικών ώστε να βελτιωθεί η αποτελεσματικότητά τους και σε πειθαρχημένη και «βέλτιστη χρήση των υφιστάμενων πόρων ώστε να αποφευχθούν ενδεχόμενες μακροχρόνιες δυσμενείς επιπτώσεις της κρίσης». Ταυτόχρονα

οριοθετεί τις λειτουργίες των συστημάτων πρόνοιας στις εξής τρεις : *κοινωνικές επενδύσεις, κοινωνική προστασία και σταθεροποίηση της οικονομίας*, την δε προστασία την προσεγγίζει κύρια ως τη λειτουργία που «σε δύσκολες περιόδους επιτρέπει τη διατήρηση των προηγούμενων επενδύσεων σε ανθρώπινο κεφάλαιο» και τονίζει σαφώς ότι «τα μέτρα ενεργοποίησης αποκτούν **πιο σημαντικό ρόλο**». ²⁰

Διακρίνουμε δηλαδή αφενός μεν μια προτεραιότητα της οικονομίας έναντι της κοινωνικής πρόνοιας, που όσο κι αν είναι κατανοητή υπό προϋποθέσεις, δεν μπορεί να γενικεύεται σαν κανόνας, αφετέρου δε μια υποβάθμιση της παραδοσιακής προστασίας σε ρόλο υποβοηθητικό της επένδυσης. Ο προσανατολισμός όμως προς την κοινωνική επένδυση όσο αναγκαίος κι αν είναι υπό το κράτος των νέων προκλήσεων (δημοσιονομικοί περιορισμοί, αλλαγές στο εργασιακό μοντέλο, νέοι κοινωνικοί κίνδυνοι) δεν μπορεί να υποκαταστήσει της εγγυήσεις της παραδοσιακής προστασίας για διατήρηση του εισοδήματος και προσιτή φροντίδα. Κατά τον Έσπινγκ-Αντερσεν κάτι τέτοιο θα μπορούσε να θεωρηθεί απλά αισιόδοξο αν δεν ήταν και αντιπαραγωγικό, καθώς ο περιορισμός της φτώχειας και της εισοδηματικής ανασφάλειας είναι προαπαιτούμενο για μια επιτυχημένη στρατηγική κοινωνικής επένδυσης. Αναφέρει χαρακτηριστικά το παράδειγμα της κοινωνικής επένδυσης στην παιδεία και την δια βίου μάθηση, η οποία πράγματι μπορεί να βελτιώσει τις μελλοντικές δυνατότητες των παιδιών του παρόντος, να τα απομακρύνει ως ενήλικες εργαζόμενους από κοινωνικούς κινδύνους και να εμπλουτίσει το ανθρώπινο κεφάλαιο προς όφελος της οικονομίας και της κοινωνίας. Ταυτόχρονα όμως η ικανότητα και τα κίνητρα για μάθηση είναι γνωστό ότι εξαρτώνται σε πρώτο επίπεδο από τις οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες της παιδικής ηλικίας και υπό αυτήν την έννοια όχι μόνον προηγούνται μέτρα παραδοσιακής προστασίας που εξασφαλίζουν την παιδική ευημερία, αλλά αποτελούν και δυνάμει επένδυση καθώς δομούν το υπόβαθρο για την απόκτηση γνωσιακών δεξιοτήτων στο μέλλον (Esping-Andersen, 2002, pp. 5,9). Προφανώς και η διαδικασία είναι πιο δυναμική και δεν λειτουργεί απόλυτα σε μια γραμμική σχέση (ποιο προηγείται και ποιο όχι), γίνεται όμως σαφές το νόημα.

Επιπρόσθετα η αποκλειστική σύνδεση ενσωμάτωσης και ευημερίας με την συμμετοχή στην αγορά εργασίας, υποστηρίζει τη διαπίστωση της Levitas ότι η κυρίαρχη προσέγγιση στο πλαίσιο της

²⁰ <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/HTML/?uri=CELEX:52013DC0083&from=EN>

Ένωσης, αντλεί κυρίως στοιχεία από τον λόγο για την κοινωνική ενσωμάτωση (Social Integration Discourse ,SID)²¹ που αναγνωρίζει ως κύρια αιτία αποκλεισμού και φτώχειας την έλλειψη αμειβόμενης εργασίας, μια και η ενσωμάτωση στην κοινωνία, και η δυνατότητα για αξιοπρεπή διαβίωση ταυτίζεται με την ενσωμάτωση στην εργασία. Έτσι όμως υποβαθμίζεται η ύπαρξη και τα δικαιώματα της μη αμειβόμενης εργασίας που υπό τις παρούσες συνθήκες είναι αναγκαία για τη διατήρηση της κοινωνικής ζωής(νοικοκυριό, φροντίδα παιδιών κοκ), και συγχρόνως η ευημερία και η αξιοπρεπής διαβίωση παρουσιάζεται κυρίως ως ευθύνη του ατόμου και όχι ως αναφαίρετα κοινωνικά του δικαιώματα.

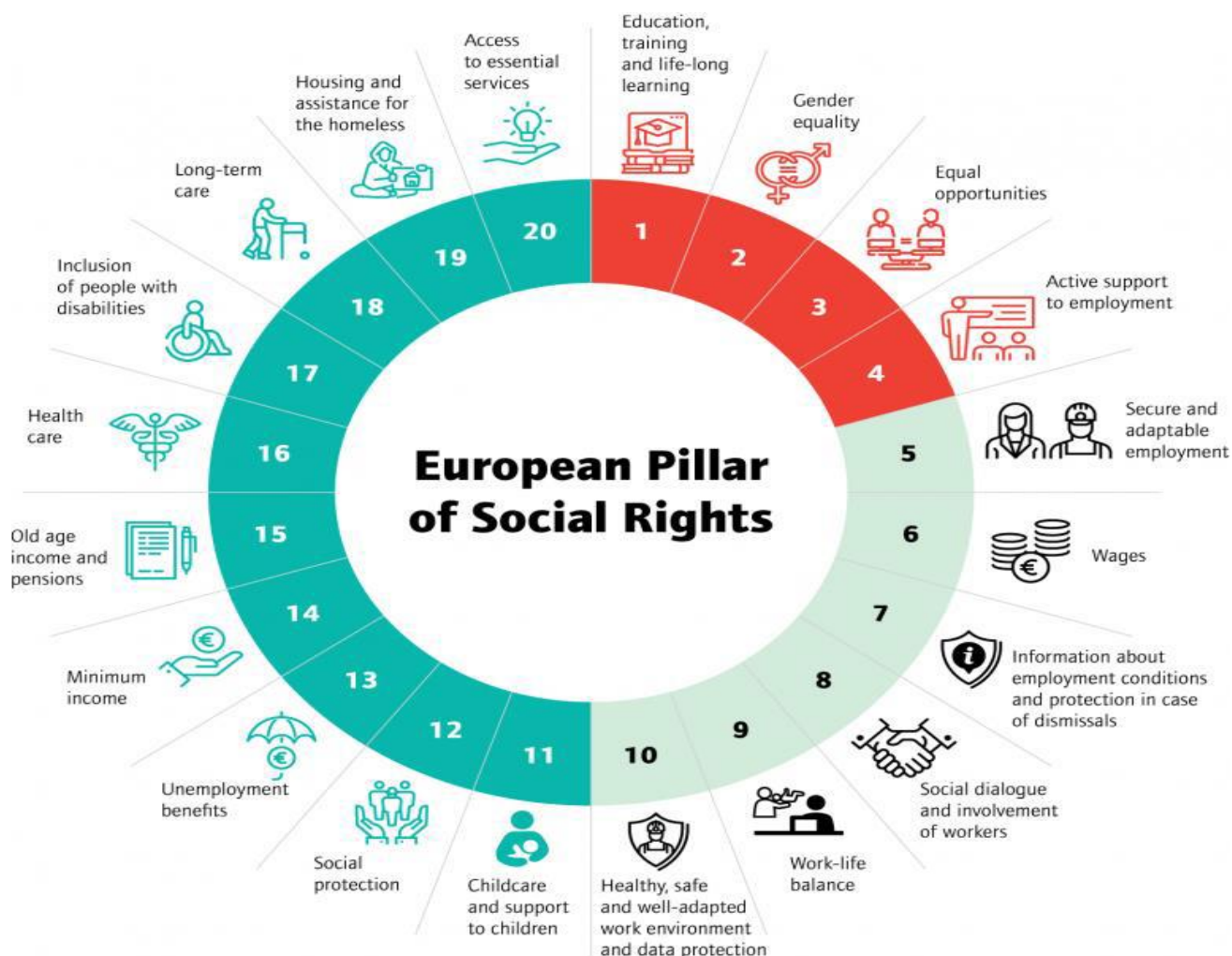
5.4 Ο Ευρωπαϊκός Πυλώνας Κοινωνικών Δικαιωμάτων

Τον Νοέμβριο του 2017, το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, το Συμβούλιο και η Επιτροπή διακηρύττουν τον Ευρωπαϊκό Πυλώνα Κοινωνικών Δικαιωμάτων. Ο Πυλώνας είναι η πρώτη δέσμη κοινωνικών δικαιωμάτων που υιοθετείται σε ενωσιακό επίπεδο μετά τον Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων του 2000, και συμπληρώνει το κοινωνικό κεκτημένο της Ένωσης. Ο πυλώνας ορίζει 20 βασικές αρχές και δικαιώματα, που κατηγοριοποιούνται στα εξής τρία κεφάλαια:

1. Ίσες ευκαιρίες και ισότιμη πρόσβαση στην αγορά εργασίας
2. Δίκαιες συνθήκες εργασίας
3. Κοινωνική προστασία και ένταξη

Ενώ τα δικαιώματα του τρίτου κεφαλαίου είναι τα εξής 10: η φροντίδα και στήριξη των παιδιών, η Κοινωνική προστασία, οι παροχές ανεργίας, το Ελάχιστο εισόδημα , το εισόδημα ηλικιωμένων και οι συντάξεις, η υγειονομική περίθαλψη, η ένταξη ατόμων με αναπηρία, η μακροχρόνια φροντίδα, η στέγαση και βοήθεια για τους αστέγους και τέλος η πρόσβαση σε βασικές υπηρεσίες. Στο παρακάτω σχήμα φαίνονται όλα τα δικαιώματα του πυλώνα.

²¹ Κάθε λόγος(discourse) συνιστά μια συγκεκριμένη περιγραφή του κόσμου, ενώ ανοίγει ή κλείνει τις δυνατότητες για ανάληψη πολιτικής δράσης (Levitas, 1998)

Εικόνα 1 Τα κοινωνικά δικαιώματα του πυλώνα χωρισμένα ανά κεφάλαιο

Στο πλαίσιο του Ευρωπαϊκού Εξαμήνου συμπεριλήφθηκαν συστάσεις προς τα κμ για την εφαρμογή πτυχών του πυλώνα. Το γεγονός αυτό αποτελεί σημαντικότατο εργαλείο για τον συντονισμό των κμ στην χάραξη πολιτικών και την προαγωγή των κοινωνικών δικαιωμάτων σε ευρωπαϊκό επίπεδο. Επιπρόσθετα ο Πυλώνας αποτελεί πυξίδα για την δρομολόγηση σειράς νομοθετικών και πολιτικών πρωτοβουλιών σε επίπεδο ένωσης, κάτι που θα εμπλουτίσει το ευρωπαϊκό κοινωνικό κεκτημένο (Φερόνας, 2022, σ. 74).

5.5 Διαγραμματική απεικόνιση και τάσεις

A. Οι ποσοτικοί στόχοι της Ευρώπης 2020

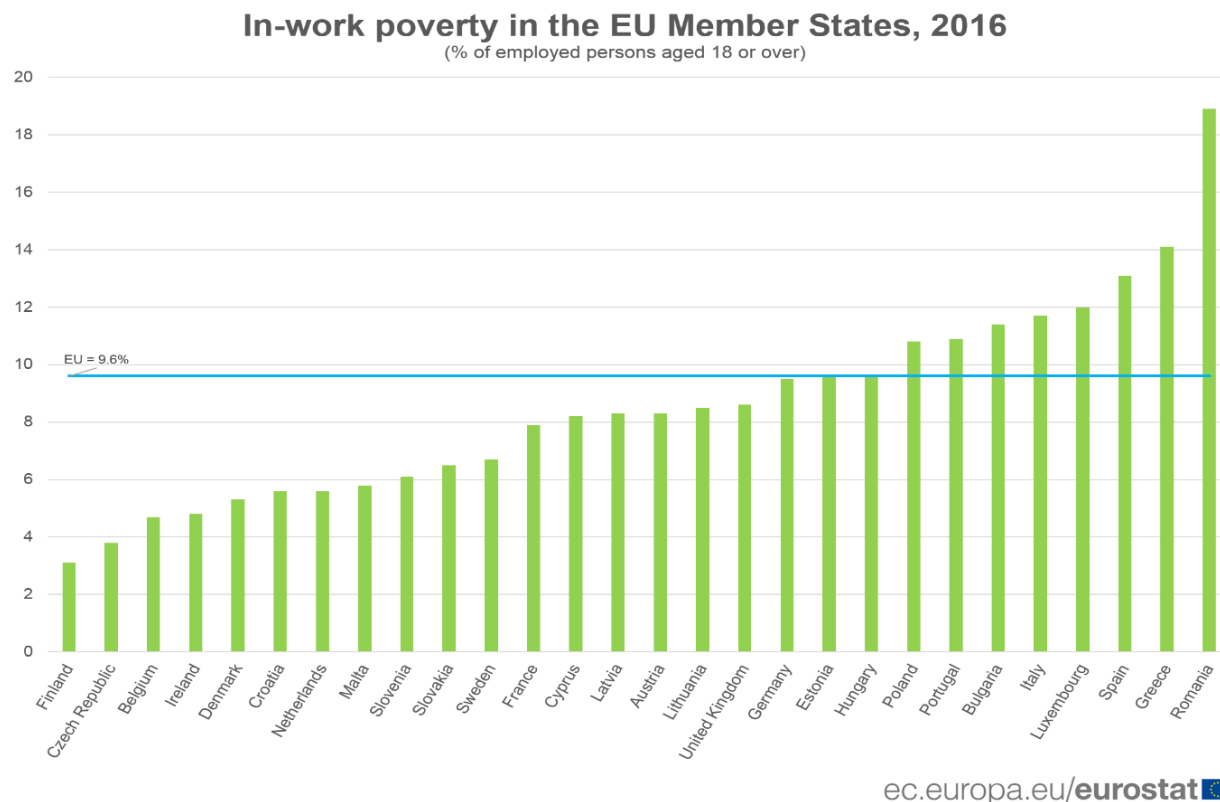
Οι ποσοτικοποιημένοι στόχοι της στρατηγικής Ευρώπη 2020, τουλάχιστον όσον αφορά τη μείωση των ατόμων που ζουν σε φτώχεια ή κοινωνικό αποκλεισμό, άρα δυνητικά χρήζουν ανάγκης κοινωνικής προστασίας, αποδείχθηκαν υπερφιλόδοξοι. Παρά το γεγονός ότι υπήρξε μια σημαντική μείωση του αριθμού σε σχέση με το 2010, κατά 11,3 εκατομμύρια, ο στόχος των 20 εκατομμυρίων έμεινε πολύ μακριά. Αν δε το περιορίσουμε στην εισοδηματική φτώχεια και την υπολογίσουμε με σταθερό σημείο αναφοράς την γραμμή φτώχειας του 2008²², η εικόνα είναι αποθαρρυντική καθώς το 2019 το ποσοστό της παρουσιάζεται αυξημένο κατά 2.3% σε σχέση με το 2008. Αν το παραπάνω το συνδυάσουμε με την σαφώς καλύτερη επίδοση στον στόχο για την απασχόληση, που πράγματι αυξήθηκε και μάλιστα μέσα στις εξαιρετικά δύσκολες συνθήκες της πανδημίας, αγγίζοντας το 73,1% (+5% από το 2010) και αγγίζοντας τον στόχο του 75%²³, οδηγούμαστε σε ένα σημαντικό συμπέρασμα.

Η επιτυχημένη πολιτική της Ένωσης για ενεργοποίηση μεγαλύτερου τμήματος του πληθυσμού στην αγορά εργασίας δεν επιβεβαίωσε την αξιωματική προσέγγιση ότι η «η ένταξη στην αγορά εργασίας αποτελεί τον βασικότερο παράγοντα κατά της φτώχειας». Στο παρακάτω διάγραμμα 2 φαίνεται ότι το 9,6% των εργαζομένων στην ΕΕ σε κάθε μορφή απασχόλησης (περίπου 1 στους 10 απασχολούμενους) ήταν κάτω από το όριο της φτώχειας, ποσοστό που παρουσιάζεται κατά περίπου 10% αυξημένο από το αντίστοιχο του 2010. Αυτό σε απόλυτους αριθμούς σημαίνει χοντρικά ότι 20,000,000 εργαζόμενοι στην ΕΕ είναι στο φάσμα της φτώχειας, οπότε δυνητικά χρήζουν κοινωνικής αρωγής για να ανταπεξέλθουν. Ενδιαφέρον είναι ότι ο αριθμός αυτός αντιστοιχεί στον ποσοτικοποιημένο στόχο περί φτώχειας της Ε2020.

²² Διαθέσιμο ατομικό εισόδημα μικρότερο ή ίσο του 60% του διάμεσου εισοδήματος. Η ΕΛΣΤΑΤ αναφέρει ότι αυτή η σύγκριση, με σταθερό σημείο αναφοράς, είναι σημαντική καθώς καταδεικνύει την βελτίωση του επιπέδου διαβίωσης των χαμηλού εισοδήματος νοικοκυριών στο πέρασμα του χρόνου και δίνει μια απόλυτη συγκριτική εικόνα της εξέλιξης του κινδύνου φτώχειας.

²³ https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Employment_-_annual_statistics#Employment_in_2021_compared_with_the_EU_target

Διάγραμμα 2: Ποσοστό φτώχειας εργαζομένων στην ΕΕ, 2016 (Eurostat)

Πηγή: <https://ec.europa.eu/eurostat/web/products-eurostat-news/-/DDN-20180316-1>

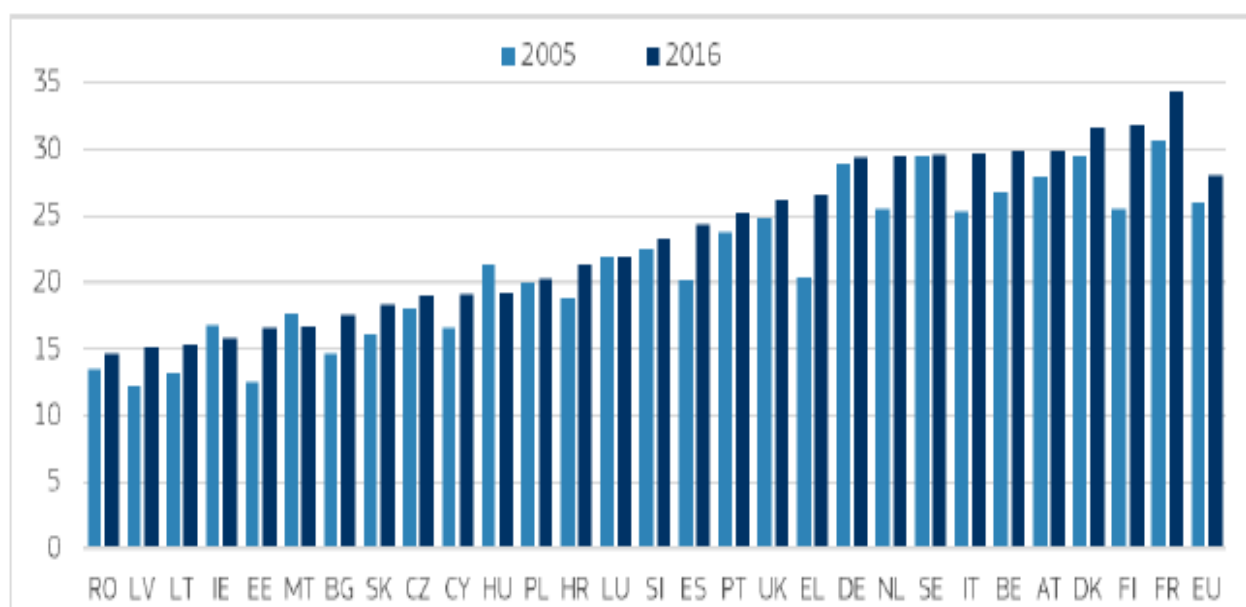
Γίνεται σαφές λοιπόν ότι αν και η σημασία της ένταξης στην αγορά εργασίας αποτελεί **αναγκαία συνθήκη** για την ευημερία του ατόμου, δεν είναι ταυτόχρονα και αυτονόητα και **ικανή συνθήκη**. Η αύξηση της απασχόλησης, από μόνη της, δεν επιτυγχάνει υποχρεωτικά να μειώσει τη φτώχεια, αφού περιλαμβάνει πολλές θέσεις εργασίας χαμηλής ποιότητας (χαμηλόμισθες, προσωρινές ή μερικής απασχόλησης). Αθροίζοντας σε αυτό μία σειρά δομικών παραγόντων που εμποδίζουν σημαντικά τμήματα του πληθυσμού να ενταχθούν στην αγορά εργασίας (προβλήματα υγείας, έλλειψη δομών παιδικής φροντίδας κλπ.), γίνεται κατανοητό ότι η ένταξη στην αγορά εργασίας δεν αποτελεί πανάκεια (Vignou & Cantillon, 2012). Αντίθετα, ένας μονοδιάστατος ή ασύμμετρος προσανατολισμός στην ένταξη στην εργασία (στην οποία κατά βάση στοχεύουν οι ενεργητικές κοινωνικές πολιτικές), χωρίς ταυτόχρονα να εστιάζει στα ποιοτικά χαρακτηριστικά αυτής της ένταξης, και στην παροχή κατάλληλων υπηρεσιών ώστε να την διευκολύνει με τρόπο αποτελεσματικό (de la Porte & Jacobsson, 2012, p. 142) είναι ελλιπής. Αν συνοδεύεται δε από μια

παράλληλη υποβάθμιση της σημασίας βασικών στόχων του παραδοσιακού κράτους πρόνοιας, όπως η αναδιανομή, η διασφάλιση αξιοπρεπούς εισοδήματος για όλους και η ισότητα των αποτελεσμάτων (Vignon & Cantillon, 2012), θα έχει αμφίβολα αποτελέσματα. Αναδεικνύεται έτσι η ανάγκη για μια πιο ισορροπημένη προσέγγιση όπου οι ενεργητικές πολιτικές θα συνδυάζονται με πολιτικές διατήρησης του εισοδήματος και ποιοτικές κοινωνικές υπηρεσίες για όσους απασχολούνται σε επισφαλείς θέσεις εργασίας ή αδυνατούν να ενταχθούν στην αγορά εργασίας. Άλλωστε σε πρόσφατη (Peña-Casas, Ghailani , Spasova, & Vanhercke , 2019) έρευνα της Επιτροπής για τις εθνικές πολιτικές στον τομέα της εργασιακής φτώχειας, αυτή αναγνωρίζεται ως φαινόμενο πολυπαραγοντικό, το οποίο απαιτεί παρέμβαση πολιτικής όχι μόνον στην εργασιακή νομοθεσία, τις ενεργητικές πολιτικές απασχόλησης και στο μισθολογικό πλαίσιο, μα ευρύτερα σε τομείς που άπτονται της παραδοσιακής προνοιακής λειτουργίας .

Β. Η εξέλιξη των δαπανών κοινωνικής προστασίας σε επίπεδο ΕΕ

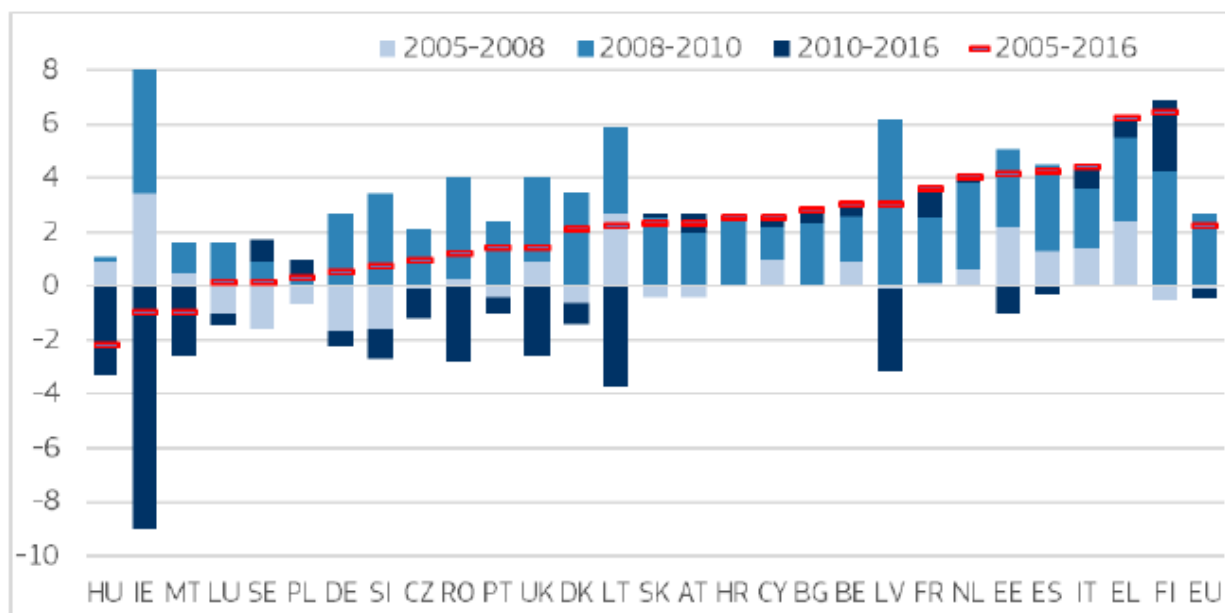
Ένα δεύτερο σημαντικό σημείο είναι το μέγεθος των δαπανών για κοινωνική προστασία. Στα διαγράμματα 3 και 4 φαίνονται οι Δαπάνες για κοινωνική προστασία ως ποσοστό του ΑΕΠ για τις (τότε) 28 χώρες της ΕΕ και ο μέσος όρος της Ένωσης, και η μεταβολή δαπανών για τα αναφερόμενα διαστήματα, αντίστοιχα. Για την ΕΕ το ποσοστό άγγιξε το 28,1% το 2016 αυξημένο κατά 2,1% από το αντίστοιχο του 2005. Μια αύξηση που οφείλεται όμως στην αύξηση κατά 2,7% στην πρώτη φάση της κρίσης(2008-2010) για τη διαχείριση των συνεπειών της στον πληθυσμό, καθώς στις άλλες δύο φάσεις παρουσιάστηκε οριακή μείωση.

Διάγραμμα 3: Δαπάνες κοινωνικής προστασίας ως ποσοστό επί του ΑΕΠ, το 2005 και το 2016

Πηγή : (Spasova & Ward, 2019)

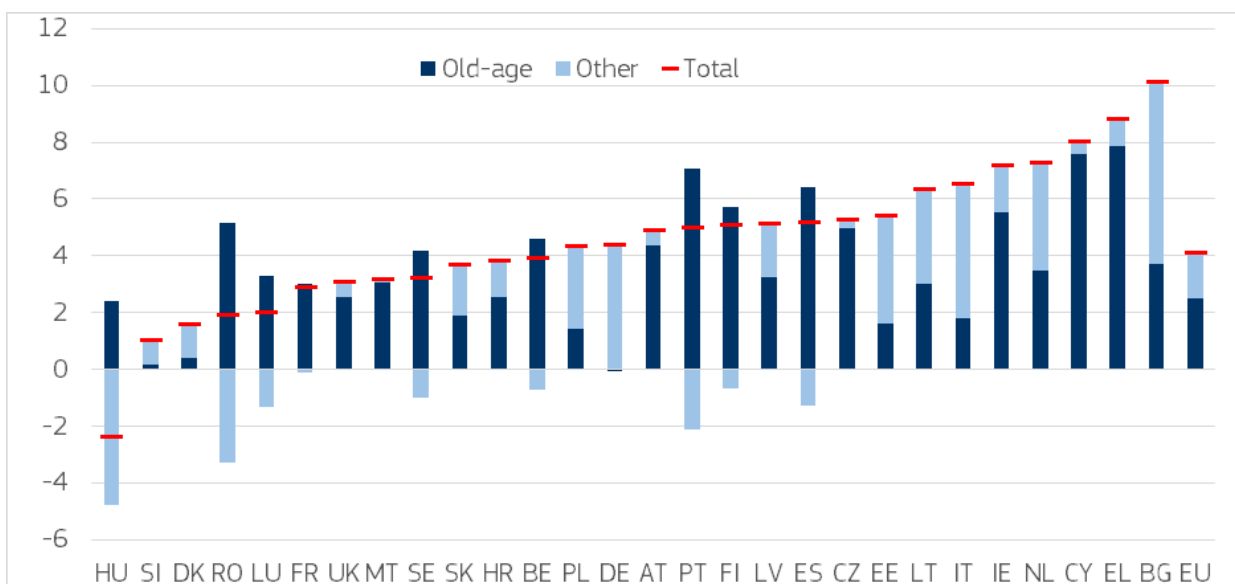
Διάγραμμα 4: Ποσοστιαία μεταβολή δαπανών κοινωνικής προστασίας % επί του ΑΕΠ για την περίοδο 2005-2016

Πηγή : (Spasova & Ward, 2019)

Αυτή η αύξηση που παρουσιάστηκε κατά την αναφερόμενη περίοδο οφείλεται κατά κύριο λόγο στην αύξηση του τμήματος της κοινωνικής προστασίας που αφορά τις συντάξεις, όπως φαίνεται στο διάγραμμα 5, γεγονός που αντανακλά την αυξητική τάση του μεριδίου των ηλικιωμένων επί του συνολικού πληθυσμού.

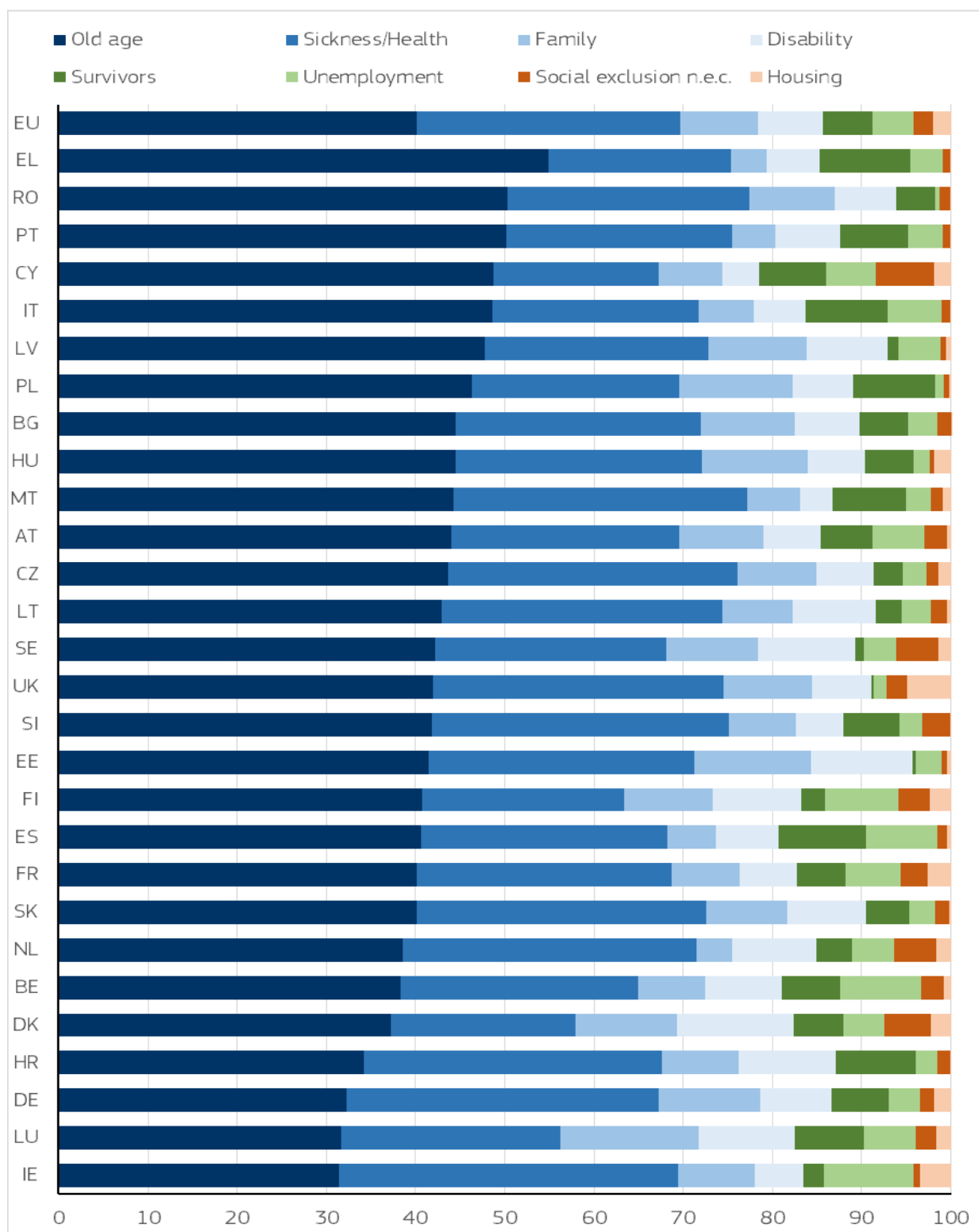
Διάγραμμα 5: Μεταβολές δαπανών για γήρανση και άλλων στοιχείων της κοινωνικής προστασίας (2005-2016)

Πηγή : (Spasova & Ward, 2019)

Συνολικά η κατανομή των λειτουργιών της κοινωνικής προστασίας το 2016 φαίνεται στο διάγραμμα 6. Παρατηρούμε ότι συνολικά το τμήμα που αφορά συντάξεις και υγειονομική περίθαλψη αντιστοιχεί στο 70% των συνολικών δαπανών αφήνοντας μικρό περιθώριο σε λειτουργίες που άπτονται της κοινωνικής φροντίδας όπως προστασία οικογένειας, αναπηρία, αρωγή για επιζώντα μέλη, κοινωνική ένταξη και ανεργία. Μάλιστα κατά το αναφερόμενο διάστημα οι υπόλοιπες προνοιακές δαπάνες έμειναν σταθερές ή αυξήθηκαν ελάχιστα(Πίνακας 3). Να τονιστεί εδώ χάριν ακριβείας ότι στην κατηγορία ασθένεια αλλά και γήρας, εμπεριέχονται και παροχές σε είδος και υπηρεσίες που άπτονται της φροντίδας αλλά είναι πολύ περιορισμένες ως ποσοστό του αντίστοιχου μέρους.

Διάγραμμα 6: Κατανομή δαπανών κοινωνικής προστασίας ανά λειτουργία 2016, % επί της συνολικής δαπάνης)

Πηγή : (Spasova & Ward, 2019)

Συνολικά στο αναφερόμενο διάστημα το τμήμα του συνόλου των δαπανών που αφορούσε την καθεμία λειτουργία φαίνεται στον παρακάτω πίνακα:

Πίνακας 3: Κλάσμα κάθε λειτουργίας επί της συνολικής δαπάνης κοινωνικής προστασίας 2008 και 2016 (ΕΕ28)

<i>Λειτουργίες</i>	2008	2016	Μεταβολή
<i>Γήρας</i>	38,6	40,1	+3,8%
<i>Ασθένεια</i>	28,7	29,5	+2,7%
<i>Αναπηρία</i>	8,0	7,4	-7,5%
<i>Επιζώντες/Χηρεία</i>	6,7	5,5	-18%
<i>Οικογένεια/τέκνα</i>	8,4	8,7	+3,5%
<i>Ανεργία</i>	5,8	4,6	-20,7%
<i>Στέγαση</i>	2,0	2,0	0%
<i>Κοινωνικός αποκλεισμός</i>	1,8	2,2	+22,2%

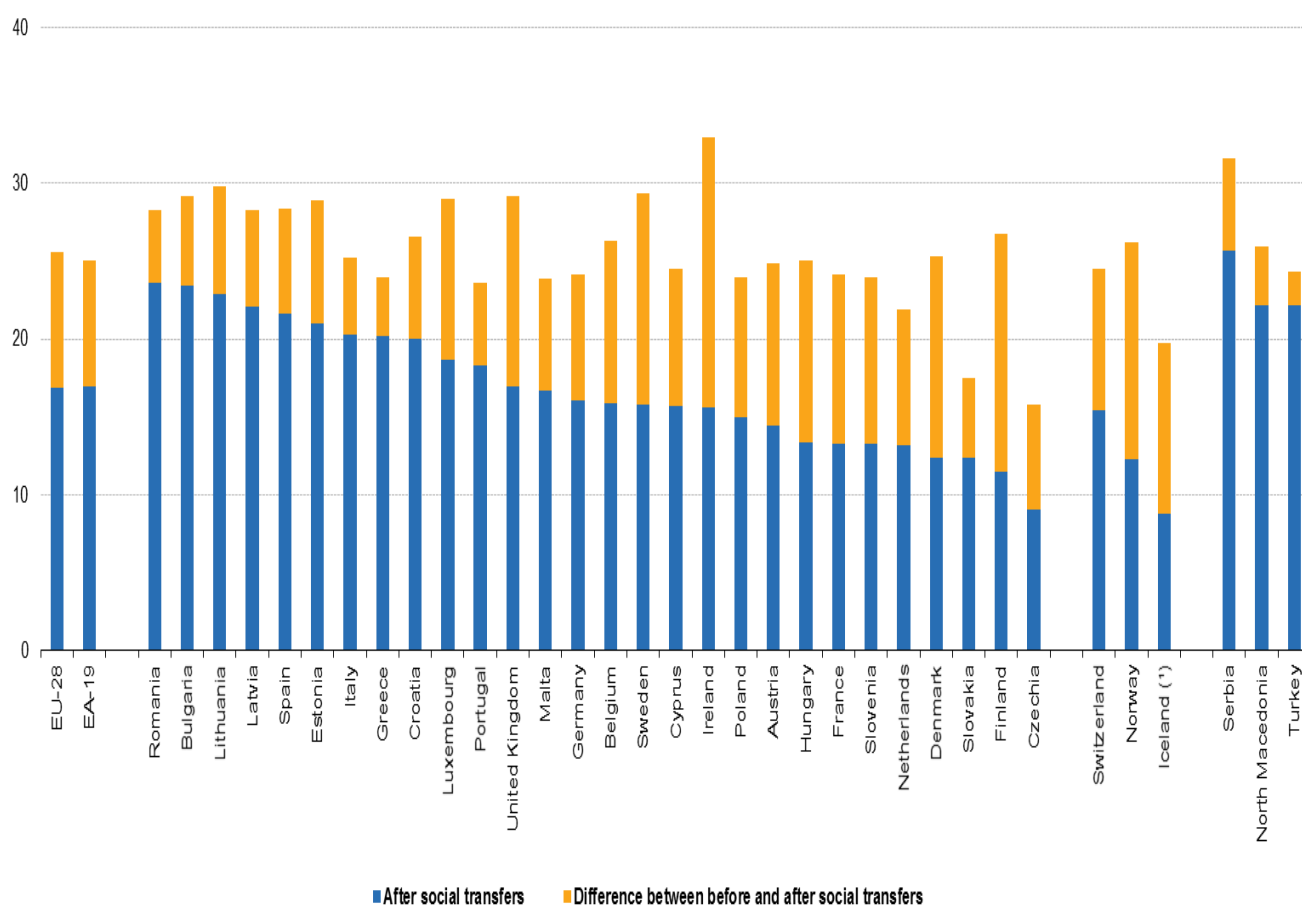
Πηγή: Στοιχεία Eurostat, ίδιοι υπολογισμοί

Γ. Η επίδραση των μέτρων κοινωνικής προστασίας σε επίπεδο ΕΕ

Ένας τρόπος για την αξιολόγηση της επιτυχίας των μέτρων κοινωνικής προστασίας είναι η σύγκριση των δεικτών κινδύνου φτώχειας πριν και μετά τις κοινωνικές μεταβιβάσεις προστασίας (εξαιρουμένων των συντάξεων). Η διαμόρφωση του ποσοστού της φτώχειας πριν και μετά τις μεταβιβάσεις κοινωνικής προστασίας φαίνεται στο διάγραμμα 7. Το 2017, οι κοινωνικές μεταβιβάσεις μείωσαν το ποσοστό του κινδύνου φτώχειας στον πληθυσμό της ΕΕ-28 από 25,6 % πριν από τις μεταβιβάσεις σε 16,9 % μετά τις μεταβιβάσεις και, κατά συνέπεια, βοήθησαν ένα ποσοστό 8,7 % του πληθυσμού να υπερβεί το όριο της φτώχειας. Συγκρίνοντας τα ποσοστά πριν και μετά τις κοινωνικές μεταβιβάσεις, ο αντίκτυπος των κοινωνικών παροχών ήταν χαμηλός — μετακινώντας κατ' ανώτατο όριο ένα ποσοστό 6,0 % πάνω από το όριο της φτώχειας — στη Βουλγαρία (5,8 %), την Πορτογαλία (5,3 %), τη Σλοβακία (5,1 %), την Ιταλία (4,9 %), τη Ρουμανία (4,7 %) και την Ελλάδα (3,8 %), καθώς και στη Σερβία (5,9 %), τη Βόρεια Μακεδονία (3,7 %) και την Τουρκία (2,1 %).

Στο αντίθετο άκρο, τα μισά τουλάχιστον άτομα που διέτρεχαν κίνδυνο φτώχειας στη Φινλανδία, την Ιρλανδία και τη Δανία μετακινήθηκαν πάνω από το όριο της φτώχειας χάρη στις κοινωνικές μεταβιβάσεις. Γενικά έχει αναδειχθεί από έρευνες η στατιστική συσχέτιση μεταξύ του μεγέθους των κοινωνικών δαπανών και της επίδρασής τους στον περιορισμό της φτώχειας (antipoverty effect). (Miežienė & Krutulienė, 2019)

Διάγραμμα 7: Ποσοστό πληθυσμού σε κίνδυνο φτώχειας πριν και μετά τις κοινωνικές μεταβιβάσεις(2017)

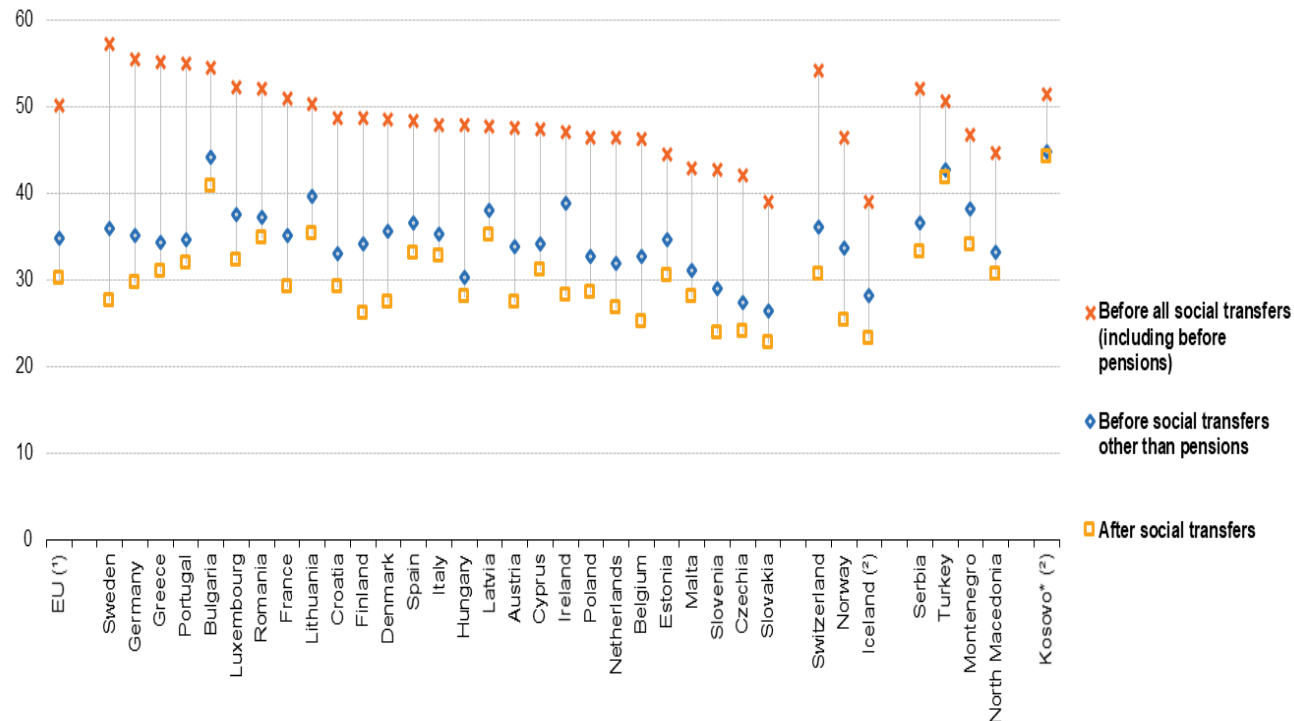

Πηγή:https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Income_poverty_statistics&oldid=440992#At-risk-of-poverty_rate_and_threshold

Η επίδραση των συστημάτων πρόνοιας στην εισοδηματική ανισότητα παρουσιάζεται στο Διάγραμμα 8 όπου παρουσιάζεται η τιμή του δείκτη Gini πριν και μετά τις μεταβιβάσεις, όπου μας δίνεται μια ποσοτική αποτύπωση των αναδιανεμητικών οφελών των συστημάτων κοινωνικής. Το 2019 η τιμή του δείκτη για το διάμεσο ισοδύναμο διαθέσιμο εισόδημα σε επίπεδο ΕΕ ήταν 50,2% το οποίο μειώθηκε στο 30,2% έπειτα από τις μεταβιβάσεις. Με το σύμβολο «x» σημειώνεται το αρχικό επίπεδο του δείκτη, με τον ρόμβο η τιμή του μετά τις συντάξεις, και με το τετράγωνο η τελική τιμή μετά τις κοινωνικές μεταβιβάσεις.

Διάγραμμα 8: Δείκτης Gini (για ισοδύναμο διαθέσιμο εισόδημα ανά κάτοικο) πριν και μετά την απόδοση συντάξεων και κοινωνικών μεταβιβάσεις(2019)

(%)

Πηγή:https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Living_conditions_in_Europe_-_income_distribution_and_income_inequality&oldid=481137#Key_findings

6. Συμπεράσματα

Με τα παραπάνω γίνονται εμφανή τα εξής βασικά σημεία:

- Τα συστήματα κοινωνικής προστασίας είναι «λειτουργική συστημική προϋπόθεση» (Μανιάτης, 2014) για κάθε αναπτυγμένη φιλελεύθερη οικονομία ώστε να επιτυγχάνεται η ομαλή αναπαραγωγή της εργασιακής δύναμης, η διασφάλιση των πολιτών από τους εγγενείς κινδύνους της αγοραίας οικονομίας και η επίτευξη της κοινωνικής συνοχής μέσω της διαπλαστικής της λειτουργίας και της αναδιανομής. Υπό την έννοια αυτή άπαξ και γεννήθηκαν μέσα από την αναγκαιότητα, δεν μπορούν να εξαφανιστούν αλλά να αλλάζουν μορφή. Οι τρόποι και οι βαθμοί που τα παραπάνω επιτυγχάνονται διαφέρουν ανάλογα με τον βαθμό οικονομικής ανάπτυξης και τις ιστορικές καταβολές κάθε Κράτους
- Οι δαπάνες για κοινωνική πρόνοια στο σύνολο των λειτουργιών τους και στις παρούσες συνθήκες της γήρανσης του πληθυσμού της ΕΕ και εν μέσω κρίσεων είναι υπό μία έννοια ανελαστικές. Από τη μία πιέζουν χωρίς αμφιβολία τα δημοσιονομικά μεγέθη από την άλλη προσπαθούν να καλύψουν έναν αυξανόμενο αριθμό δικαιούχων, συνεπώς επιμένουν να βρίσκονται σε υψηλά επίπεδα σε σχέση με τις συνολικές δαπάνες, κι αυτό ανεξάρτητα από τον κυρίαρχο λόγο. Συνεπώς κάθε λόγος που υποστηρίζει την απλή υποκατάσταση των παραδοσιακών «παθητικών» λειτουργιών της κοινωνικής προστασίας ή χειρότερα την απόλυτη εμπορευματοποίηση τους είναι ανεδαφικός, ενώ η ιδέα ότι το «κράτος κοινωνικής επένδυσης» μπορεί να αντικαταστήσει εν το συνόλω το παραδοσιακό κράτος πρόνοιας είναι μη ρεαλιστική. Ιδιαίτερα αν λάβουμε υπόψιν την γήρανση της κοινωνίας στην οποία ένα όλο και μεγαλύτερο τμήμα του πληθυσμού θα εξαρτάται από παροχές προστασίας και φροντίδας. (Vandenbroucke, 2002) Άλλωστε η υγειονομική κρίση της πανδημίας ανέδειξε με τρόπο εμφατικό τις αδυναμίες μα και την αναγκαιότητα των συστημάτων προστασίας που περιέχουν σαν συστατικά τους τμήματα δομές καθολικής παροχής υπηρεσιών, μηχανισμούς που δρουν ως δίκτυ ασφαλείας και παροχές επιδομάτων με κατηγορικά κριτήρια αλλά καθολική ισχύ, σε έκτακτες περιστάσεις που κάθε άλλο παρά άγνωστες θα είναι στο μέλλον.
- Από την άλλη παρουσιάζεται μια τάση υποβάθμισης των μη ανταποδοτικών παροχών (μη εξαρτώμενων από τη συμμετοχή στην αγορά εργασίας). Τέτοιες όμως παροχές, που βρίσκονται στον πυρήνα της κοινωνικής φροντίδας αποτελούν εκ των ων ουκ άνευ

παράγοντα για την άμβλυνση των ανισοτήτων που γεννά η λειτουργία της ελεύθερης αγοράς, καθώς δεν αμβλύνουν απλά την ανισότητα αλλά αποτελούν και το προαπαιτούμενο υπόβαθρο πάνω στο οποίο μπορεί να λειτουργήσει και να αναπτυχθεί η κοινωνική επένδυση. Ταυτόχρονα από το διάγραμμα (**Gini**) φαίνεται ότι οι κοινωνικές μεταβιβάσεις, πλην των συντάξεων έχουν μικρή επίδραση σε σχέση με τις συντάξεις στην μείωση των ανισοτήτων, αλλά συνδυαζόμενες με το σχετικά μικρό μέρος επί του συνόλου των δαπανών παρουσιάζουν υψηλή δυναμική και πολλαπλασιαστικά οφέλη (για το ζήτημα αυτό βλ. (Miežienė & Krutulienė, 2019)). Αυτό πρέπει να ληφθεί υπόψιν κατά την προσπάθεια οποιασδήποτε αναμόρφωσης του προνοιακού μίγματος, και σίγουρα πριν από τη διατύπωση κάθε θέσης για γενικές περικοπές.

- Η κοινωνική επένδυση αποτελεί μια νέα προσέγγιση της κοινωνικής πολιτικής ως προαπαιτούμενο για την ανάπτυξη. Φαίνεται όμως να κλίνει μονομερώς προς την αγορά εργασίας και την "ενεργοποίηση". Στο βαθμό ωστόσο που δεν δίνεται η απαραίτητη έμφαση στο στοιχείο της "ποιότητας" της εργασίας αλλά στην απασχολησιμότητα, ως το προσωπικό κεφάλαιο που μπορεί να κινητοποιήσει το άτομο για να γίνει επιθυμητό σε κάποια θέση εργασίας (Καρακιουλάφη, 2006), η κοινωνική επένδυση θα αναδειχθεί στο συστατικό στοιχείο ενός «νεοφιλελεύθερου κράτους πρόνοιας». Ταυτόχρονα σαφώς προτείνεται ως αντικαταστάτης της κοστοβόρου κι αναποτελεσματικής παθητικής πρόνοιας. Παρόλα αυτά και ανεξάρτητα από την κυρίαρχη γλώσσα που χρησιμοποιείται, η αναγκαιότητα η κοινωνική προστασία να διαθέτει δέσμες μέτρων που θα δρουν προληπτικά διαμορφώνοντας ένα ανθεκτικό πλαίσιο για το μέλλον, απέναντι στους κοινωνικούς κινδύνους είναι αδιαμφισβήτητη. Αυτό όμως δεν μπορεί να συμβεί με την υποβάθμιση της παραδοσιακής πρόνοιας, που ανεξάρτητα αν πρέπει προφανώς να εκσυγχρονιστεί και να εξορθολογιστεί, δεν μπορεί παρόλα αυτά να αντικατασταθεί. Δεν χρειάζεται δηλαδή απλά ο αναπροσανατολισμός με έμφαση στην "ενεργοποίηση", αλλά ο συνδυασμός ισχυρής προστασίας με κοινωνική επένδυση με στόχο την ενίσχυση της ισότητας.
- Για τον γενικότερο λόγο σχετικά με την κοινωνική προστασία μπορούμε να παρατηρήσουμε τα εξής. Η κοινωνική προστασία και η κοινωνική φροντίδα προσδιορίζονται κατά τρόπο αρνητικό ή θετικό σε σχέση με την αγορά. Σε μια αρνητική σχέση καθώς απορροφούν πόρους και οδηγούν σε «δημοσιονομικό εκτροχιασμό» ή

διαμορφώνουν πρακτικές αποεμπορευματοποίησης που δεν συνάδουν σε μια εμπορευματοποιημένη κοινωνία(παθητικό κράτος πρόνοιας). Ή σε μια θετική συσχέτιση αν ιδωθούν ως παραγωγικοί συντελεστές (ενεργητικό κράτος πρόνοιας, κοινωνική επένδυση) που διαμορφώνουν τις αναγκαίες στάσεις(εργασιακές, κοινωνικές, ιδεολογικές) απέναντι στην αγορά εργασίας. Αυτά εδράζονται σε δύο βασικές ιστορικές αντιφάσεις του Κράτους Πρόνοιας. Στην πρώτη το Κράτος Πρόνοιας πρέπει να υπάρχει για να αμβλύνει τις βασικές αντιθέσεις που γεννιούνται στη βάση της λειτουργίας της Αγοράς, από την άλλη αυτό το κάνει απορροφώντας πόρους που σε άλλη περίπτωση θα μπορούσαν να έχουν επενδυθεί στην αγορά. Ιδιαίτερα σε φάσεις κρίσης που απαιτείται ένας αυξανόμενος βαθμός παρέμβασης αλλά τα δημοσιονομικά συμπιέζονται αυτό καθίσταται εξαιρετικά δύσκολο. Στην δεύτερη αντίφαση, ναι μεν το Κράτος Πρόνοιας δρα δημιουργώντας πραγματικές βελτιώσεις στα επίπεδα διαβίωσης, στην ικανοποίηση αναγκών και στην κοινωνική ασφάλεια πλην όμως αυτό το κάνει προσαρμόζοντας τα άτομα στις ανάγκες της καπιταλιστικής κοινωνίας, ελέγχοντας τις συμπεριφορές που έρχονται σε σύγκρουση με αυτές τις ανάγκες (Gough, 2008, p. 12), αναπαράγει τελικά αυτά τα χαρακτηριστικά που γεννούν τις κοινωνικές αντιθέσεις. Σε κάθε περίπτωση βλέπουμε ότι το Κράτος Πρόνοιας δεν αντιμετωπίζεται ως διαθέτον μια αυταξία που εδράζεται στην αναγνώριση και ικανοποίηση των κοινωνικών δικαιωμάτων, στην βελτίωση της ζωής των πολιτών και στην αναδιανομή, αλλά στον ετεροπροσδιορισμό του με βάση τις ανάγκες του κυρίαρχου λόγου που αρθρώνει η αγορά στις διάφορες φάσεις της οικονομίας. Έτσι όμως μετατρέπεται σε ξένο σώμα και συνήθη ύποπτο για τις οικονομικές πολιτικές, εκτός κι αν λειτουργήσει ως συμπλήρωμα για αυτές τις πολιτικές. Η κοινωνική πρόνοια, προστασία, φροντίδα όμως, αποτελεί επί της ουσίας κατάκτηση της κοινωνίας, συμπύκνωση των κοινωνικών δικαιωμάτων και μιας δημοκρατικής πολιτείας που οφείλει να διαπλάθεται στην βάση των ιδανικών της αλληλεγγύης και της συλλογικότητας. Προφανώς λοιπόν δεν μπορεί να αποτελεί συμπλήρωμα αλλά ισότιμο στόχο με αυτόν της ανάπτυξης, και μάλιστα να αποτελεί την πυξίδα αυτής της ανάπτυξης.. Εφόσον η ανάπτυξη παράγει συνεχώς νέες ανάγκες και νέες προκλήσεις, μια ποσοτική αύξηση της «παραγωγής» των υπηρεσιών πρόνοιας δεν συνεπάγεται αυτόματα και ανάλογη μεγέθυνση της ικανοποίησης των πολιτών. Οι υπηρεσίες κοινωνικής αρωγής και φροντίδας, πρέπει να αλλάζουν διαρκώς

για να μπορούν να μένουν ίδιες. Αυτό είναι αυτονόητο. Το περιεχόμενό τους όμως είναι τελικά το πραγματικό διακύβευμα της εξελισσόμενης συζήτησης.

Βιβλιογραφία

- Andersen, J. (2012). *Welfare States and Welfare State Theory*. Centre for Comparative Welfare Studies, Institut for Økonomi, Politik og Forvaltning, Aalborg Universitet. CCWS Working Paper.
- Armstrong, P., Glyn, A., & Harrison, J. (1991). *Capitalism Since 1945*. Blackwell.
- Bonefeld, W. (2019). Αυταρχικός φιλελευθερισμός: Από τον Σμιτ και τον ορντο-φιλελευθερισμό στο ευρώ. *Διαλυτικό*(3).
- Bonny, Y., & Bosco, N. (2002). Income support measures for the poor in the European cities. Στο C. Saraceno (Επιμ.), *Social Assistance dynamics in Europe* (σσ. 81-125). The Policy Press.
- Daigneault, P.-M. (2014, October-December). Three paradigms of social assistance. *Sage Open*, 4(4).
- de la Porte, C., & Jacobsson, K. (2012). Social investment or recommodification? Assessing the employment policies of the EU member states. Στο N. Morel, B. Palier, & J. Palme (Επιμ.), *Towards a social investment welfare state?* (σσ. 117-149). The Policy Press.
- Dreze, J., & Malinvaud, E. (1994). Growth and employment: The scope for a European initiative. *European Economy*(1), 77-106.
- Esping-Andersen, G. (2002). *Why We Need a New Welfare State*. USA: Oxford University Press.
- Esping-Andersen, G. (2014). *Οι τρεις κόσμοι του καπιταλισμού της ευημερίας*. Τοπος(Μοτίβο Εκδοτική).
- European Commission. (2010). *Europe 2020. A strategy for smart, sustainable and inclusive growth*. Brussels: Communication COM.
- European Council. (2000). *Presidency Conclusions, Lisbon European Council 23 and 24 March 2000*.
- Ewald, F. (2000). *Ιστορία του κράτους πρόνοιας*. Αθήνα: Gutenberg.
- Ferrera, M. (1996). The southern model of welfare in social Europe. *Journal of European Social Policy*, 6(1), 17-37.
- Ferrera, M. (2000). Η ανασυγκρότηση του κοινωνικού κράτους στη Νότια Ευρώπη. Ανάκτηση από https://www.academia.edu/6556720/MaurizioFerrera_%CE%97_%CE%B1%CE%BD%CE%B1%CF%83%CF%85%CE%B3%CE%BA%CF%81%CF%8C%CF%84%CE%B7%CF%83%CE%B7_%CF%84%CE%BF%CF%85_%CE%BA%CE%BF%CE%B9%CE%BD%CF%89%CE%BD%CE%B9%CE%BA%CE%BF%CF%8D_%CE%BA%CF%81%CE%AC%CF%84%CE%BF%CF%85%CF%
- Fitoussi, J.-P., & Saraceno, F. (2004). The Brussels-Frankfurt-Washington Consensus. Old and New Tradeoffs in Economics. Ανάκτηση από <https://hal-sciencespo.archives-ouvertes.fr/hal-01065485>
- Foucault, M. (2012). *Η γέννηση της βιοπολιτικής*. Πλεθρον.
- Giddens, A. (1999). *The Third Way: The Renewal of Social Democracy*. Polity.
- Gilbert, N., & Terrell, P. (2014). *Dimensions of Social Welfare Policy*. Pearson.
- Gough, I. (2008). *Η πολιτική οικονομία του κοινωνικού κράτους*. Αθήνα: Σαββάλας.

- Hall, S., & Giben, B. (2003). *Η διαμόρφωση της νεωτερικότητας*. Σαββαλας.
- Hayek, F. (2008). *Το Σύνταγμα της Ελευθερίας*. Αθήνα: Καστανιώτης.
- Hayek, F. (2013). *Ο Δρόμος προς την Δουλεία*. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ.
- Heikkila, M. (1999). A brief introduction to the topic. Στο *European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions, Linking Welfare and Work* (σσ. 5-12). Luxembourg: OOEPEC.
- Heilbroner, R. (2000). *Οι φιλόσοφοι του οικονομικού κόσμου*. Κριτική.
- Heilbroner, R. L., & Mildberg, W. (2010). *Η γένεση της οικονομικής κοινωνίας*. Κριτική.
- Heywood, A. (2006). *Εισαγωγή στην Πολιτική*. Πολις.
- Hobsbawm, E. (2010). *Η Εποχή των Άκρων*. Θεμέλιο.
- Jenson, J. (2012). Redesigning citizenship regimes after neoliberalism: moving towards social investment. Στο *Towards a social investment welfare state?* (σσ. 61-87). The Policy Press.
- Jessop, B. (2000). From the KWNS to the SWPR. Στο G. Lewis, S. Gewirtz, & J. Clarke (Επιμ.), *Rethinking Social Policy* (σσ. 171-184). SAGE publications.
- Kroger, S. (2009). Kröger, Sandra. 2009. The Open Method of Coordination: Underconceptualisation, overdetermination, depoliticisation. *European Integration online Papers (EIoP)*, 13. Ανάκτηση από <http://eiop.or.at/eiop/texte/2009-005a.htm>.
- Leruth, B. (2017). The Europeanization of the Welfare State The Case for a ‘Differentiated European Social Model’. Στο P. Taylor-Gooby, B. Leruth, & H. Chung (Επιμ.), *After Austerity Welfare State transformation in Europe after the Great Recession* (σσ. 180-200). Oxford University Press.
- Levitas, R. (1998). *The Inclusive Society? Social Exclusion an the new Labour*. London: Palgrave Macmillan.
- Marshall, T., & Bottomore, T. (2001). *Ιδιότητα του πολίτη και κοινωνική τάξη*. Αθήνα: Gutenberg.
- Mazower, M. (2004). *Σκοτεινή Ηπειρος*. Αλεξάνδρεια.
- Miežienė, R., & Krutulienė, S. (2019). the impact of Social transfers on poverty reduction in EU countries. *TalTech Journal of European Studies*, 9(1), 157-175.
- Morel, N., Palier, B., & Palme, J. (2012). Beyond the welfare state as we knewit? Στο N. Morel, B. Palier, & J. Palme (Επιμ.), *Towards a social investment welfare state?* (σσ. 1-30). The Policy Press.
- Natali, D. (2015). Future prospects – The EU political dilemma, Europe’s democratic challenge and the role of trade unions in solving these. Στο D. Natali, B. Vanhercke, & D. Bouget (Επιμ.), *Social Policy in the European Union: state of play 2006* (σσ. 247-263). Brussels: ETUI/OSE.
- OECD. (2021). *How Was Life? Volume II: New Perspectives on Well-being and Global Inequality since 1820*. Paris: OECD Publishing.
- Offe, C. (1984). *Contradictions of the Welfare State*. The MIT Press.

- Panitch, L. (1977). The development of corporatism in liberal democracies. *Comparative Political Studies*, 10(1), 61-90.
- Pearce, D. W. (1981). *The macmillan dictionary of modern economics*. The Macmillan Press Ltd.
- Peña-Casas, R., Ghailani, D., Spasova, S., & Vanhercke, B. (2019). *In-work poverty in Europe. A study of national policies*, European Social Policy Network (ESPN). Brussels: European Commission.
- Sassoon, D. (2010). *One hundred years of socialism*. New York: Palgrave Macmillan.
- Schmidt, V., & Woll, C. (2013). The state: The bête noire of neo-liberalism or its greater conquest? Στο V. Schmidt, & M. Thatcher (Επιμ.), *Resilient Liberalism in Europe's Political Economy*. New York: Cambridge University Press.
- Schmidt, V. A., & Thatcher, M. (2013). Theorizing ideational continuity: The resilience of neo-liberal ideas in Europe. Στο M. Thatcher, & V. A. Schmidt (Επιμ.), *Resilient Liberalism in Europe's Political Economy* (σσ. 1-50). Cambridge University Press.
- Spasova, S., & Ward, T. (2019). *Social protection expenditure and its financing in Europe, A study of national policies 2019*. European Social Policy Network (ESPN), Brussels: European Commission.
- Spicker, P. (2004). *Το κράτος πρόνοιας: μια γενική θεωρία*. Αθήνα: Διονικος.
- Titmuss, R. M. (2005). What is social policy? Στο S. Leibfried, & S. Mau (Επιμ.), *Welfare states: Construction, deconstruction, reconstruction* (Τόμ. 1, σσ. 138-147). Edward Elgar Publishing.
- Tzagkarakis, S., & Mavrozacharakis, E. (2017). Το κράτος πρόνοιας ως προϋπόθεση ενός σύγχρονου κράτους. doi:<http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.2965307>
- Vandenbroucke, F. (2002). Foreword: Sustainable Social Justice and 'Open. Στο G. Esping-Andersen, *Why we need a new welfare state?* (σσ. ix-xxiv). Oxford University Press.
- Vandenbroucke, F. (2011). Disappointing poverty trends : is the social investment state to blame? *Journal of European Social Policy*, 21(5), 450-471.
- Vignon, J., & Cantillon, B. (2012, July). Is there a time for «Social Europe»? Looking beyond the Lisbon Strategy paradigm. Ανάκτηση από https://archive.ose.be/files/publication/OSEPaperSeries/Vignon_Cantillon_2012_OpinionPaper_9_BeyondLisbonStrategy_0712.pdf
- Αμίτσης, Γ. Ν. (2001). *Αρχές οργάνωσης και λειτουργίας του Ελληνικού Συστήματος Κοινωνικής Πρόνοιας*. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Αναστασάκης, Α. (2021). *Εισαγωγή στη Δημόσια Οικονομική (Σημειώσεις)*. ΕΛ.ΜΕ.ΠΑ.
- Δημουλάς, Κ. (2012). *Βασικές αντιλήψεις για την κοινωνική πολιτική και το κράτος πρόνοιας*. ΙΝΕ ΓΣΕΕ.
- Δημουλάς, Κ. (2017). Η Εφαρμογή του Κοινωνικού Εισοδήματος Αλληλεγγύης στην Ελλάδα. *Κοινωνική Πολιτική*, 7, 7-24.

- Ευρωπαϊκή Επιτροπή. (1990). *Κοινωνικός Χάρτης των Θεμελιωδών κοινωνικών δικαιωμάτων των εργαζομένων*. Publications Office.
- Ζουμπουλάκης, Μ. (2002). Το Κοινωνικό Κράτος του Βρετανούς κλασικούς. *ΣΠΟΥΔΑΙ*, 52(4), 112-123.
- Καράγιωργας, Π. (1979). *Δημόσια Οικονομική(Πρώτος Τόμος)*. Παπαζήσης.
- Καρακιουλάφη, Χ. (2006). Μεταμορφώσεις της εργασίας και της απασχόλησης. Σύγχρονο εργασιακό τοπίο και οι εκφάνσεις της (επανα) εμπορευματοποίησης της εργασιακής σχέσης. Στο Σ. Κατσικίδης (Επιμ.), *Κοινωνικά φαινόμενα. Αναλυτικές προσεγγίσεις* (σσ. 155-174). Αθήνα: Gutenberg.
- Καραλής, Δ. (2016). Το κράτος πρόνοιας και η κοινωνική πολιτική στα χρόνια της νεοφιλελεύθερης ηγεμονίας. *Θέσεις*(136).
- Καραμεσίνη, Μ. (2006). *Οικονομικά της Απασχόλησης*. Παντειο Πανεπιστήμια.
- Καραμεσίνη, Μ. (2012). *Οικονομικές Θεωρίες της Κοινωνικής Πολιτικής*. Αθήνα: Πάντειο Πανεπιστήμιο.
- Κομνηνός, Ν. (1986). *Θεωρία της Αστικότητας ι. κρίση, μητροπολιτική αναδιάρθρωση, νέα πολεοδομία*. Αθήνα: Σύγχρονα Θέματα.
- Κωτσονόπουλος, Λ. (2015). Η Φτώχεια ανάμεσα στην ανακούφιση και την καταστολή. Η διαδρομή από τον παλιό στον νέο νόμο περί φτώχειας.
- Μαλαβαζός, Θ., Δεδοπούλου, Α., Μαλλιάρου, Μ., & Σαράφης, Π. (2019). ΤΟ ΣΥΣΤΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΑΣΦΑΛΙΣΗΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΚΑΙ Η ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗ ΣΤΟΝ ΧΩΡΟ ΤΗΣ ΥΓΕΙΑΣ. *Διεπιστημονική Φροντίδα Υγείας*, 11(1), 29-42.
- Μανιάτης, Θ. (2014). *Η πολιτική οικονομία του Κράτους Πρόνοιας και ο καθαρός κοινωνικός μισθός στην Ελλάδα*. Αθήνα: ΙΝΕ ΓΣΕΕ.
- Μαρξ, Κ., & Έγκελς, Φ. (1997). *Η Γερμανική Ιδεολογία* (Τόμ. 1). Αθήνα: Gutenberg.
- Μηλιός, Γ., Οικονομάκης, Γ. Η., & Λαπατσιώρας, Σ. (2009). *Εισαγωγή στην Οικονομική Ανάλυση*. Ελληνικά Γράμματα.
- Μπιθυμήτρης, Γ. (2017). *Αγορά, τάξη, κοινωνία: Αναζητώντας την ταυτότητα του συνδικαλιστικού κινήματος*. Αθήνα: Gutenberg.
- Παλαιολόγος, Ν. (2006). *Εργασία και Συνδικάτα στον 21ο αιώνα*. ΙΝΕ ΓΣΕΕ.
- Παπαδόπουλος, Θ., & Ρουμπάκης, Α. (2014). Ο οικογενειοκρατικός προνοιακός καπιταλισμός στην Ελλάδα: κρίση κοινωνικής αναπαραγωγής και αντι-κοινωνική πολιτική. Στο Σ. Ζαμπαρλούκου, & Μ. Κούση (Επιμ.), *Κοινωνικές όψεις της Κρίσης στην Ελλάδα* (σσ. 273-304). Αθήνα: Πεδίο.
- Πετμετζίδου, Μ. (2013). Το κοινωνικό κράτος σε κρίσιμη καμπή. Στο Ά. Τριανταφυλλίδου, Ρ. Γρωπα, & Χ. Κούκη (Επιμ.), *Ελληνική Κρίση και Ευρωπαϊκή Νεωτερικότητα* (σσ. 263-306). Κριτική.
- Πισσαρίδης, Χ., Βαγιανός, Δ., Βέττας, Ν., & Μεγήρ, Κ. (2020). *Σχέδιο Ανάπτυξης για την Ελληνική Οικονομία*.

- Πρέκα, Β. (2009). *Η εφαρμογή της Ανοικτής Μεθόδου Συντονισμού (ΑΜΣ) στα πεδία της κοινωνικής προστασίας και της κοινωνικής ένταξης*. Αθήνα: Πάντειο Πανεπιστήμιο.
- Ροβεσπιέρος, Μ. (1989). Περί ιδιοκτησία και πλήρες σχέδιο για τη διακήρυξη των δικαιωμάτων του ανθρώπου και του πολίτη(1793). Στο Μ. Βερέτας (Επιμ.), *Μαρα, Σεν-Ζυστ, Ροβεσπιέρος Κείμενα* (σσ. 195-202). Αθήνα: Συγχρονη Εποχή.
- Σακελλαρόπουλος, Θ. (2011). Εισαγωγή. Στο Θ. Σακελλαρόπουλος (Επιμ.), *Η κοινωνική πολιτική της Ευρωπαϊκής Ένωσης* (σσ. 9-19). Αθήνα: Διονικός.
- Σακελλαρόπουλος, Θ. (2018). Κοινωνικό κράτος και κοινωνική πολιτική σε ιστορική προοπτική. Στο Θ. Σακελλαρόπουλος, Χ. Οικονόμου, Χ. Σκαμνάκης, & Μ. Αγγελάκη (Επιμ.), *Κοινωνική Πολιτική* (σσ. 21-58). Διόνικος.
- Σκλαβούνος, Ι. (2020). «Νεο-ολιγαρχική» πολιτική; Ιδιότητα του πολίτη, κόμματα και δημοκρατία σε μια εποχή μετάβασης. *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*(46), 83-123.
- Σταθόπουλος, Π. (2005). *Κοινωνική πρόνοια. Ιστορική εξέλιξη, νέες κατευθύνσεις*. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Στασινοπούλου, Ό. (2006). *Κράτος Πρόνοιας. Ιστορική εξέλιξη-Σύγχρονες προσεγγίσεις*. Gutenberg.
- Στασινοπούλου, Ό. (2006). *Σημειώσεις για το μάθημα "Κοινωνική πολιτική. Βασικές έννοιες, ιστορική εξέλιξη, φορείς και πρότυπα*. Πάντειο Πανεπιστήμιο.
- Φερώνας, Α. (2013). Η Κοινωνική Διάσταση της «Ευρώπης 2020»: Ρητορική και Πραγματικότητα. *Κοινωνική Πολιτική, 1*, 65-88.
- Φερώνας, Α. (2022). *Εκπαιδευτικό Υλικό ΚΖ εκπαιδευτικής Σειράς ΕΣΔΔΑ "Κοινωνικός Αποκλεισμός και Πολιτικές Κοινωνικής Ένταξης σε Εθνικό και Ευρωπαϊκό επίπεδο"*. ΕΣΔΔΑ.
- Χλέτσος, Μ. (2011). *Οικονομικά της κοινωνικής προστασίας*. Αθήνα: Πατάκης.
- Χλέτσος, Μ. (χ.χ.). Οι οικονομικές λειτουργίες του Κράτους στο σύστημα της Αγοράς. *Κύκλος Διαλέξεων "Οικονομία και Κοινωνία"*.

Ευρωπαϊκή Ένωση
Ευρωπαϊκό Ταμείο Ανάπτυξης
και Περιφερειακής Ανάπτυξης

Ε.Π.
ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΗ
ΔΗΜΟΣΙΟΥ
ΤΟΜΕΑ
ΚΑΤΑΡΤΙΣΗ
ΙΣΟΤΗΤΑ
ΙΩΝΕΥ

ΕΣΠΑ
2014-2020
ανάπτυξη - εργασία - αλληλεγγύη

Με τη συγχρηματοδότηση της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης

Εθνική Σχολή Δημόσιας Διοίκησης και Αυτοδιοίκησης (Ε.Σ.Δ.Δ.Α.)

Πειραιώς 211, ΤΚ 177 78, Ταύρος

τηλ: 2131306349 , fax: 2131306479

www.ekdd.gr